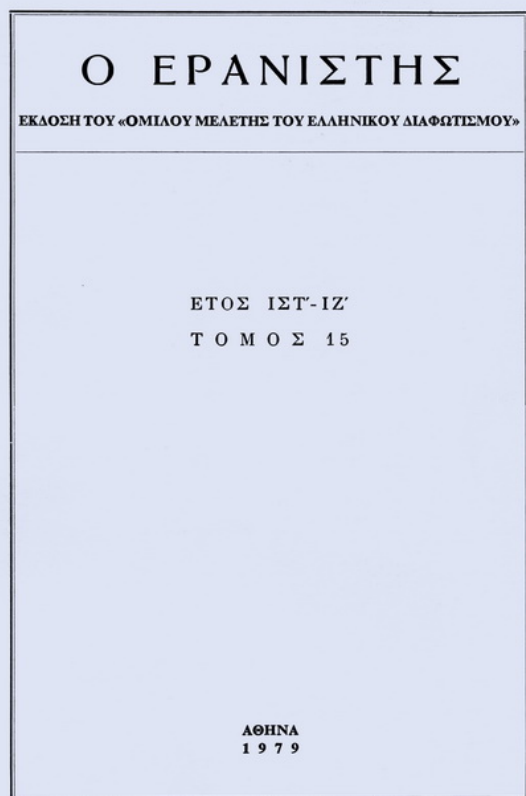

The Gleaner

Vol 15 (1979)

Οι παλιές εκδόσεις της «Θυσίας του Αβραάμ»

W. F. Bakker

doi: [10.12681/er.353](https://doi.org/10.12681/er.353)

To cite this article:

Bakker, W. F. (1979). Οι παλιές εκδόσεις της «Θυσίας του Αβραάμ». *The Gleaner*, 15, 23–74.
<https://doi.org/10.12681/er.353>

ΟΙ ΠΑΛΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ»

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ἀπὸ τὸ 1954 ποὺ δημοσίεψε ὁ Μέγας τὴν «ἀναθεωρηθεῖσα» ἐκδόσῃ του τῆς «Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ» φάνηκε καθαρὰ ὅτι ἔχουμε ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ καινούργια κριτικὴ ἐκδόση αὐτοῦ τοῦ μοναδικοῦ βιβλικοῦ δράματος¹. Ὅχι μόνον οἱ βιβλιοκρισίες, ποὺ ἄλλωστε γενικὰ ἦταν ἐπαινετικές², ἀλλὰ ἰδιαίτερώς τὸ γεγονὸς ὅτι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια δημοσιεύτηκαν δυὸ (μὴ κριτικὲς) ἐκδόσεις³, τῶν ὁποίων τὰ κείμενα σὲ πολλὰ

Χρωστῶ μεγάλη χάρη στὴ δ. Μαρία Μαντουβάλου γιὰ τὴν εὐγένεια μὲ τὴν ὁποία ἀπάντησε στὶς ἐρωτήσεις μου, τὶς σχετικὲς μὲ τὰ «ἐλληνικά» μου.

Γιὰ νὰ παραπέμψω στὶς ἐκδόσεις καὶ στὰ χειρόγραφα τῆς Θυσίας, χρησιμοποιοῦ τὶς ἀκόλουθες συντομογραφίες (ὅπου δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη τοῦ τόπου ἐκδόσεως ἐννοεῖται ἡ Βενετία).

A = ἐκδόση Ἀγ. Γεωργίου, 1856	Z = ἐκδόση Ζακύνθου, 1865
A ₁ = ἐκδόση Ἀγ. Γεωργίου, 1873	K = χγφ. συλλογῆς Κολλυβᾶ
B = ἐκδόση Βόρτολι, 1713	Λ = ἐκδόση τοῦ 1535 (πλαστὴ)
B ₁ = ἐκδόση Βόρτολι, 1760	Λ ₁ = ἐκδόση τοῦ 1555 (πλαστὴ)
B* = ἡ ἐκδόση τὴν ὁποία ἀντιγράφει τὸ K	M = χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης
Θ = ἐκδόση Θεοδοσίου, 1777	N = ἐκδόση Ἀνδρεόλα, 1386 (=1836)
Θ ₁ = ἐκδόση Θεοδοσίου, 1791	Π = ἐκδόση Πάτρας, 1870
Γ = ἐκδόση Γλυκῆ, 1782	(Σ) = ἡ πρώτη, λανθάνουσα, ἐκδόση Σάρου, 1696
Γ ₁ = ἐκδόση Γλυκῆ, 1796	T = Τουρκικὴ μετάφραση, ἐκδ. 1800
Γ ₂ = ἐκδόση Γλυκῆ, 1803	Φ = ἐκδόση Φοίνικος, 1842
Γ ₃ = ἐκδόση Γλυκῆ, 1812	Φ ₁ = ἐκδόση Φοίνικος, 1848
Γ ₄ = ἐκδόση Γλυκῆ, 1815	Φ _{1α} = ἐκδόση Φοίνικος, 1856
Γ _{4α} = ἐκδόση Γλυκῆ, 1816	Φ ₂ = ἐκδόση Φοίνικος, 1860
Γ ₅ = ἐκδόση Γλυκῆ, 1817	Φ ₃ = ἐκδόση Φοίνικος, 1874
Γ ₆ = ἐκδόση Γλυκῆ, 1837	

1. Ὁ συνάδελφος A. F. van Gemert κι ἐγὼ σκοπεύουμε νὰ τὴν παρουσιάσουμε σὲ λίγα χρόνια.

2. Βλ. τὶς δυὸ σπουδαιότερες, τοῦ Στυλ. Ἀλεξίου (*Κρητικὰ Χρονικά* 9 [1955], σ. 523-535) καὶ τοῦ Λ. Πολίτη (*Ἑλληνικά* 14 [1956], σ. 526-532).

3. Βιτσέντζος Κορνάρος, *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*. Εἰσαγωγή: Ἀγγελος Τερζάκης. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ε. Τ., Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1971. Βιτσέντζου Κορνάρου,

σημεία διάφεραν και μεταξύ τους και από το κείμενο του Μέγα, δείχνουν πώς και τώρα ακόμα δεν υπάρχει ομοφωνία για το ποιά αξία πρέπει ν' αποδοθεῖ στις δυο πηγές του δράματος, δηλ. στο χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης και στις παλιές βενετικές εκδόσεις.

Ένας ἄλλος λόγος για τὴν ἀνάγκη μιᾶς καινούργιας κριτικῆς ἐκδοσης εἶναι ὁ ἀκόλουθος: ὁ Μέγας δὲν μπόρεσε νὰ χρησιμοποιήσῃ, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, τὴν τουρκικὴ μετάφραση ποὺ εἶχε ἀνακαλύψῃ ὁ Salaville, ὁ ὁποῖος εἰδείξε πὼς πρόκειται γιὰ μετάφραση μιᾶς βενετικῆς ἐκδοσης ποὺ τυπώθηκε τὸ 1696, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ κρητικοῦ λόγιου Μάξιμου Μαῤῥ, στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Σάρου. Ὅταν εἰδοποιήθηκε ὁ Μέγας γι' αὐτὴ τὴν ἀνακάλυψη, τυπωνότανε κιόλας ἡ ἐκδόσή του, κι ἔτσι δὲν μπόρεσε νὰ κάμῃ τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ μνημονέψῃ τὸ εὔρημα αὐτὸ σὲ μιὰ προσθήκη στὴν εἰσαγωγή⁴.

Τέλος μπορεῖ νὰ ἐπικρίνῃ κανεὶς τὴν ἐκδοση τοῦ Μέγα, γιατί, ἐνῶ παρέχει στὸν ἀναγνώστη ὅλες τὶς ἀναγκαῖες πληροφορίες γιὰ τὸ Μαρκιανὸ χειρόγραφο, δὲ συζητεῖ καθόλου τὸν ἄλλο κλάδο τῆς παράδοσης τοῦ κειμένου, δηλαδὴ τὶς παλιές ἐντυπες ἐκδόσεις. Σχετικὰ μ' αὐτὲς δὲ μᾶς δίνει παρὰ μιὰ ἀρκετὰ σύντομη περιγραφή τῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ χειρογράφου Κολλυβᾶ (ποὺ εἶναι ἀντίγραφο μιᾶς ἐκδοσης) καὶ μερικῶν ἄλλων ἐκδόσεων⁵.

Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἔχουμε τὴν πρόθεση νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἔλλειψη αὐτὴ στὴν ἐκδοση τοῦ Μέγα καὶ ν' ἀπαντήσουμε στὶς ἀκόλουθες ἐρωτήσεις:

α') Εἶναι δυνατό νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν τουρκικὴ μετάφραση τί εἶδους ἐκδοση ἦταν αὐτὴ τοῦ Σάρου καί, σὲ περίπτωσι καταφατικῆς

⁴ *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*. Ἀνωνύμου, *Ἡ εὔμορφη Βοσκοπούλα*. Προλεγόμενα - Εἰσαγωγὰι - Κείμενα - Λεξιλόγιον Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Γρηγόρη, 1971. Βλ. ἐπίσης τὰ ἀποσπάσματα τῆς «Θυσίας» τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Στ. Ἀλεξίου, *Κρητικὴ Ἀνθολογία*, Ἡράκλειο ²1969, σ. 140-149 καὶ τὸν Λίνο Πολίτη, *Ποιητικὴ Ἀνθολογία*, Γ', Ἀθήνα, Δωδὼν, χ.χ., σ. 143-160 (τὰ κείμενά τους διαφέρουν σὲ μερικὰ σημεία ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Μέγα).

4. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν τουρκικὴ μετάφραση βλ. S. Salaville, «Deux Crétois établis à Venise au XVIIe siècle. Grégoire et Marc-Maxime Maras» *ΕΕΒΣ* 24 (1955), σ. 351-364. *Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*. Κριτικὴ ἐκδοσις Γ. Μέγα, ἀναθεωρηθεῖσα, Ἀθ. 1954, σ. 139-148. S. Salaville et Eug. Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. I. 1584-1850*, Athènes 1958, σ. 108-111.

5. Βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ Α. Πολίτη, *δ.π.*, σ. 529.

ἀπάντησης, πῶς συσχετίζεται μὲ τὶς ἄλλες ἐκδόσεις καὶ μὲ τὸ Μαρκιανὸ χειρόγραφο;

β') Ποιές εἶναι οἱ σχέσεις τῶν ἐκδόσεων ἀναμεταξύ τους; Ὑπάρχουν μιὰ ἢ περισσότερες ἐκδόσεις ποὺ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν σὰν ἀνακαινιστικές, καὶ μάλιστα σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ μὴν ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καινούργιο χειρόγραφο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου; Εἶναι ἄραγε κάθε ἐπόμενη ἐκδοση τὸ πιστὸ ἀντίγραφο τῆς προηγούμενης, καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ τελευταία μιὰ ἐκδοση χρονολογικὰ προηγούμενη (ἄσχετα ἂν εἶναι ἐκδοση τοῦ ἴδιου τυπογραφείου ἢ ὅχι) ἢ μόνο ἡ πιὸ πρόσφατη ἐκδοση τοῦ ἴδιου τυπογραφείου; Μὲ ἄλλα λόγια: διακρίνονται ἄραγε ὁρισμένες ὁμάδες ἐκδόσεων;

γ') Ποιὰ εἶναι ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ χφ. Κολλυβᾶ στὴ σειρά τῶν γνωστῶν ἐκδόσεων, καὶ ποιὰ θέση πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι εἶχαν στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τῆς «Θυσίας», οἱ ἐκδόσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες προῆλθαν οἱ πλαστὲς^{5α} ἐκδόσεις τοῦ 1535 καὶ τοῦ 1555 ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Legrand⁶.

δ') Ποιές ἐκδόσεις πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς «Θυσίας» σὲ μιὰ καινούργια κριτικὴ ἐκδοση: δηλ., ἂν ὑποθέσουμε πῶς σίγουρα θὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἐκδοση τοῦ Βόρτολι τοῦ 1713, ποὺ εἶναι ἡ παλαιότερη ἐκδοση ποὺ γνωρίζουμε, ποιές ἄλλες ἐκδόσεις παρέχουν καινούργιες γραφές τέτοιας φύσης ποὺ πρέπει ν' ἀναφερθοῦν εἴτε στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα εἴτε στὰ σχόλια;

2. Ἡ τουρκικὴ μετάφραση

2.1. Στὴ σ. 140 τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ὁ Μέγας γράφει σχετικὰ μ' αὐτὴ τὴ μετάφραση: «Ἡ κυρία ἀξία τῆς μεταφράσεως ταύτης ἔγκειται εἰς τὸν ἰδιαιτέρον τίτλον... καὶ εἰς τὴν προσφώνησιν τοῦ Νικολάου Σάρου, ἡ ὁποία μόνον ἐν τουρκικῷ κειμένῳ διεσώθη». Καὶ εἶναι πραγματικὰ σημαντικὸ αὐτό, ἀλλὰ δὲν παρατήρησε ὁ Μέγας πῶς ἀκόμα

5α. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Linos Politis, *Venezia come centro della stampa e della diffusione della prima letteratura neoellenica*, Βενετία 1977 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente, sec. XV - XVI, τ. Β'], σ. 450. Πβ. καὶ Iliou, *Un projet bibliographique d' E. Legrand*, 1977, ἀρ. 36 (σ. 33) γιὰ ἀντίστοιχο φαινόμενο μὲ τὴν «Ἱστορία Σταυράκη». «Ὅλα αὐτὰ μὲ ἀφετηρία τὴ δόλωση τοῦ Legrand, *Bibl. Hellénique du XVe - XVIe s.*, τ. I, 1885, σ. 203 σχετικὰ μὲ τὴν πλαστὴ ἐκδοση τῆς Ἱστορίας τοῦ Ταγιαπιέρα καὶ τὸν «habile faussaire grec», ὁ ὁποῖος «n'en était pas à son premier coup d'essai».

6. *Bibliothèque Grecque Vulgaire* I, Paris 1880, σ. 226-268.

πὺν σπουδαῖο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ὁποιαδήποτε μετάφραση (ποὺ δὲν θὰ εἶχε οὔτε καὶ τὴν ἐλάχιστη ἀξία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου), ἀλλὰ γιὰ μετάφραση τῆς παλιότερης ἔκδοσης ποὺ γνωρίζουμε, μιᾶς ἔκδοσης ποῦ, ἂν εἶναι ἡ πρώτη, στηρίζεται ἄμεσα σὲ ἄγνωστο χειρόγραφο. Καὶ ἀφοῦ δὲ βρέθηκε ἀκόμα ἡ ἴδια ἡ ἔκδοση τοῦ Σάρου, αὐτὴ ἡ μετάφραση ἀποτελεῖ τὴ μόνη δυνατότητα γιὰ νὰ προσδιορίσουμε, ὅσο τουλάχιστον μπορεῖ νὰ γίνῃ αὐτὸ μὲ βάση μιὰ μετάφραση, ἂν ἡ ἔκδοση τοῦ Βόρτολι τοῦ 1713 α') στηρίζεται σὲ ἄλλο χειρόγραφο, β') ἐγινε μὲ βάση ἓνα ἄλλο χειρόγραφο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἔκδοσης τοῦ Σάρου, γ') στηρίζεται πάνω στὸ χειρόγραφο ποὺ ἀξιοποιήθηκε καὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου καὶ στὴν ἴδια αὐτὴ τὴν ἔκδοση⁷, δ') εἶναι ἀπλῶς ἀνατύπωση. Μὲ ἄλλα λόγια: ἂν μὲ τὴ βοήθεια αὐτῆς τῆς μετάφρασης μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἔκδοσης τοῦ 1713.

2.2. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τουρκικῆς μετάφρασης

Προκειμένου νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν ἔκδοση τοῦ 1713 πρωτεύει ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἀξιοπιστίας τῆς τουρκικῆς μετάφρασης αὐτῆς καυτῆς⁸. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ χρησιμοποίησαμε τὴν ἐξῆς μέθοδο: μελετήσαμε ὅλες τὶς περιπτώσεις ὅπου παρουσιάζονται διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ Μαρκιανὸ χειρόγραφο καὶ στὶς γνωστὲς ἐκδόσεις ἀπ' τὴ μιὰ πλευρὰ καθὼς καὶ στὶς παλιότερες ἐκδόσεις ποὺ ἔχουμε (Βόρτολις 1713, χφ. Κολουβῆ, Βόρτολις 1760 καὶ Θεοδοσίου 1777) ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ σκοπὸ νὰ ἀπομονώσουμε τὶς διαφορὲς ἐκεῖνες ποὺ εἶναι εὐδιάκριτες καὶ σὲ μιὰ μετάφραση. Ἀκριβέστερα: α') ἡ μετάφραση ἐλέγχθηκε ὡς πρὸς τὸν τίτλο, τὸν κατάλογο προσώπων, τὶς παραλείψεις καὶ προσθήκες στίχων, τὶς ὁδηγίες σκηνοθεσίας· β') ἡ μετάφραση μελετήθηκε σ' ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα ὅπου ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν κειμένων

7. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας μόνον θεωρητικὴ. Οἱ ἐκδότες τῆς Βενετίας δὲ θὰ γύριζαν πίσω στὸ χειρόγραφο (ἂν ὑποθέσουμε πὼς τὸ διατηροῦσαν), ὅταν ἤθελαν νὰ ἀνατυπώσουν μιὰ ἐξαντλημένη ἔκδοση. Μόνον ὅταν βρισκόταν καινούργιο χειρόγραφο, θὰ ἐπαιρναν τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν.

8. Χρησιμοποίησαμε τὴν ἔκδοση τοῦ 1800, ποὺ τὴν ἔχει βρεθῆναι πιά στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, ἀλλὰ στὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο, στὴν Ἀθήνα. Γιὰ τὸν τίτλο καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς ἔκδοσης αὐτῆς βλ. Μέγα (ἔκδοση), σ. 139 ἐπ. Μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία θὰ θέλαμε νὰ εὐχαριστήσουμε τοὺς κυρίους Dr. R. F.M. Anhegger καὶ Prof. Dr. Joh. Benzing γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ μᾶς ἔδωσαν· χωρὶς τὴν εἰδικὴ γνώση τοὺς αὐτοῦ τοῦ δύσκολου ἰδιώματος ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε γραφεῖ.

τοῦ Μ καὶ τῶν ἐκδόσεων ἀπὸ τῇ μιᾷ πλευρᾷ καὶ μεταξὺ τῶν κειμένων τῶν παλιότερων ἐκδόσεων ἀπὸ τὴν ἄλλη· γ') τέλος ἐλέγχτηκαν, ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὰ ποὺ ἀναφέρθηκαν στὰ παραπάνω σημεία, ὅλες ἐκεῖνες οἱ περιπτώσεις ὅπου θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι ἕνας μεταφραστὴς θὰ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίζει προβλήματα: δύσκολα χωρία, χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις τοῦ κρητικοῦ ιδιώματος, τυπογραφικὰ λάθη ποὺ βρίσκονται στὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1713 καὶ ποὺ ἴσως νὰ ὑπῆρχαν κιόλας στὴν ἐκδοση τοῦ Σάρου, κι ὅλ' αὐτὰ γιὰ νὰ δοῦμε πῶς λύθηκαν τὰ παραπάνω προβλήματα ἀπὸ τὸ μεταφραστὴ⁹.

Τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς εἶναι ὅτι γενικὰ ὁ μεταφραστὴς μένει ἀρκετὰ κοντὰ στὸ πρωτότυπό του. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐλαττώματα: λανθασμένες μεταφράσεις, μέσα στὶς ὁποῖες καὶ συνειδητὲς ἀλλαγές τοῦ νοήματος τοῦ κειμένου, ἐλλείψεις (λέξεις, ἀλλὰ καὶ στίχων), καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ ιδιότυπες τάσεις ἐκφράσεως ποὺ προκαλοῦν, στὴ μετάφραση, τὴν ἐμφάνιση στοιχείων ποὺ δὲ βρίσκονται στὸ ἀρχικὸ κείμενο. Δίνω λίγα παραδείγματα:

— στ. 124¹⁰ βουλὴ: ὀγγουντὲ Τ. «ὀγγουντὲ» ὅμως = «συμβουλὴ», καὶ ὅχι «γνώμη, σκέψη»¹¹.

— στ. 455-458 Μάθημα ἔχει τὸ φτωχό, κι ὥς σηκωθεῖ τὸ κάνει / νὰ κρέμεται στὸ στῆθος σου, νὰ σὲ περιλαμβάνει / κι ἄνε ζυπνήσει νὰ σὲ δεῖ [τὸ παιδί Μ], κρεμᾶται στὸ λαιμό σου, / καὶ φανερώνεις του ζιμιό [το εὐθύς ΒΚΒ₁] καὶ λὲς του τὸν καϊμό σου: ὀγρενμίστηρ καλκτιῆ κιπὶ ἐτετζὲκ πογαζήνα σαριλήπ σενή κουτζακλαγιατζάκτρη Τ = «ἔχει μάθει: μόλις σηκωθεῖ, θὰ τὸ κάμει. Θὰ κρεμαστεῖ στὸ λαιμό σου καὶ θὰ σ' ἀγκαλιάσει». Ὁ μεταφραστὴς παρέλειψε ὅλο τὸ στίχο 457, μᾶλλον γιὰτὶ τὸν ἔβρισκε περιττό.

— στ. 476 ἄγγελοι τοῦ δουλεύουσι κι ὅ,τ' ὀρδινιάσει [κι ὅ,τι ὀρίζει Μ] κάνει: μελαγκιλέρ ταχὶ κεντηνὲ χουζμέτ ἐτερλέρτε ἰλτηζαμηνὲ πεᾶτ ἐτερλέρ Τ = «κι ἐπίσης οἱ ἄγγελοι θὰ τὸν προσκυνήσουν καὶ θὰ ὑποκύψουν στὴν προστασία του». Ἡ μετάφραση εἶναι ἐντελῶς λανθασμένη.

9. Ἡ μᾶλλον τοὺς μεταφραστὲς: ὁ μεταφραστὴς, ὁ παπα-Ἀνδρέας ἀπὸ τὴν Καισάρεια συνεργαζόταν μὲ τὸν Κοσμᾶ ὀγλοῦ Ἐλευθερίου ἀπὸ τὴν Ἀγκυρα.

10. Ἀκολουθῶ τὴν ἀρίθμηση τῆς ἐκδόσεως τοῦ Μέγα, καὶ στὸ σημεῖο ἀκόμη ὅπου ἡ ἀρίθμηση αὐτὴ διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἐκδόσεων τῆς Βενετίας. Τὰ κείμενα ἄλλωστε τὰ δίνω ὅπως τὰ δίνει ὁ Μέγας στὴν ἐκδόσή του, ἐκτὸς ἂν οἱ παραλλαγές ἢ τοῦ χειρογράφου ἢ τῶν ἐκδόσεων ἔχουν, ἢ φαίνονται νὰ ἔχουν, κάποιο ἐνδιαφέρον.

11. Πβ. καὶ στ. 1027: βουλὴ: ὀγουτοῦν Τ.

— στ. 667-614 Ἀφέντη, μὴν τὸ βαρεθεῖς τὸ θεὸν νὰ σὲ ρωτήξω· /
 μιὰ χάρη ἀπὸ λόγου σου βούλομαι νὰ ζητήξω· / μολόγησε τὸν πόνο σου,
 τὰ χεῖλη σου ἄς τὸν ποῦσιν / κι εἰς ἔτοιες χρεῖες λέγουσιν, οἱ ἀνθρώποι
 διαφοροῦσι. / Νύχτα ὅν' ἀκόμη καὶ μπορεῖ τὸ τέκνο ν' ἀκουμπήσει [Ἄς
 κάμω τόπο τοῦ παιδιοῦ, δαμάκι ν' ἀκουμπήσει M] / κι ἐμᾶς τῷ δουλευ-
 τᾶδω σου ἡ γλῶσσα σου ἄς μιλήσει· / ἄς φανερώσει τὰ κρυφά, νὰ τὰ
 γροικῇσωμ' ὅλα, / κι ἀνὲ βουθᾶσαι [φοβεῖσαι K: φοβᾶσαι B₁] μετὰ
 μᾶς, θανάτωσέ μας κιόλα· Ἐφέντημ ἰντζήνμεσιν, σανά σουᾶλ ἔτετζέημ
 ἰτζούν τζεναπιντέν πῖρ κερὲμ νιάζ ἔτετζέημ καταβετινὴ λισανίνιλαν
 τεήβερ, πιζὲ ταχὶ κετζέτιρ, τζοτζούκ πῖραζ σογικενῖπ οὐγιουνσουόντε,
 καλπιντέ ὀλανή, πιζ κουλλαρινὰ λισανὶν σοηλεσὶν πίτζτε πιλελίμ. βὲ ἔγερ
 ἐμρινὲ πεᾶτ ἐτμέζιτεκ πιζὶ κατὶλ ἐηλέεσιν T = «Ἀφέντη μου, συγχωρέ-
 στε μου τὴν ἐρώτηση ποὺ θὰ σᾶς κάμω, παρακαλῶ πολὺ τὴν χάρη σας νὰ
 δεῖξει μεγαλοψυχία. Πέστε τὸν πόνο σας μὲ τὴ γλῶσσα σας. Γιὰ μᾶς
 ἐπίσης εἶναι νύχτα. Τὸ παιδί ν' ἀκουμπήσει λίγο¹² νὰ κοιμηθεῖ. Αὐτὰ
 ποὺ εἶναι στὴν καρδιά σας πρέπει νὰ τὰ πεῖ ἡ γλῶσσα σας σ' ἐμᾶς, τῶν
 δούλων σου· κι ἐμεῖς θὰ θέλαμε νὰ τὰ ξέρομε. Καὶ ἂν δὲν συμορφω-
 θοῦμε στὶς διαταγές σας, μπορεῖτε νὰ μᾶς σκοτώσετε». Διαπιστώνουμε ὅτι
 ἀποδίδονται ὁ στ. 608 ἐντελῶς λαμβασμένα καὶ τὸ β' ἡμίστιχο τοῦ στ.
 609 ἀρκετὰ ἐλεύθερα, πὼς λείπει ὁ στ. 610, πὼς παρανοήθηκε τὸ α'
 ἡμίστιχο τοῦ στ. 611, καὶ ὅτι, τέλος, τὸ α' ἡμίστιχο τοῦ στ. 614 ἀπο-
 δίδεται ἐντελῶς ἐσφαλμένα.

— στ. 745-749 Κύρη, τὰ [κι ἐδὰ στὰ M] πυροβολικά, θωρῶ, κρα-
 τεῖς στὸ χέρι, / στὸν κόκκαλον ἐζώστηκες τὸ κοφτερὸ μαχαίρι· / ἐγὼ
 σηκώνω τοὺς δαυλοὺς, ὅπου μᾶς κάνουν χρεῖα, / μὰ ποῦ ὅν' τ' ἀρνί,
 ποῦ ὅν' ὁ κριγιός, ὅπου θέλ' ἡ θυσία; [Μόνο τὸ ρίφι λείπεται νὰ κάμεις
 τὴ θυσία, / ὥς εἶναι τὸ πρεπούμενο, μ' ὅλη σου τὴν καρδιά M]: Πετερῆμ
 ἀτὲς ἀλετλερὴ ἐλιμτὲ πέντε ὅτουνλαρὴ κιουτουρούγιουρουμ, γιὰ κουρπαν
 ὀλατζακ κουζοὺ νέρετετηρ; T = «Πατέρα μου, τὰ πυροβολικά εἶναι
 στὸ χέρι μου, καὶ βαστῶ καὶ τὸ ξύλο, ἀλλὰ ποῦ εἶναι τὸ ἀρνὶ γιὰ τὴ
 θυσία;» Ἡ μετάφραση εἶναι ἀρκετὰ ἐλλιπής: «στὸ χέρι μου» εἶναι

12. Μ' αὐτὴ τὴ λέξη «λίγο» τῆς μετάφρασης θὰ μπορούσε νὰ νομίσει κανεὶς
 πὼς ἐδῶ ὁ μεταφραστὴς εἶχε μπροστὰ του ἓνα κείμενο ὅπου βρισκόταν τὸ «δαμάκι»
 ποὺ ἔχει τὸ M. Ὅμως μιὰ πιὸ βαθειὰ ἀνάλυση τῶν δυὸ παραδόσεων (δηλ. τοῦ M
 καὶ τῶν ἐκδόσεων) μᾶς διδάσκει πὼς ἡ μετάφραση βασίζεται πολὺ καθαρὰ στὸ κεί-
 μενο ὅπως τὸ δίνουν οἱ ἐκδόσεις. Ἡ λέξη «λίγο» πρέπει νὰ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ φαν-
 τασία τοῦ μεταφραστῆ.

λανθασμένο, ὁ στ. 746 λείπει, τὸ δεύτερο ἡμίστιχο τοῦ στ. 747 λείπει, καὶ ὁ στ. 748 ἀποδίδεται ἀρκετὰ συμπηγμένα.

— στ. 857-862 ἐκεῖ ὅπου οἱ ἄγγελοι χαίρονται καὶ ἀγαλλιοῦσι, / τιμοῦσι καὶ δοξάζουσι καὶ στέκοντας πετοῦσι [Ἐκεῖ οἱ ἄγιοι ἀγάλλον-
ται, χαίρουνται καὶ εὐλογοῦσι, / τιμοῦσι καὶ δοξολογοῦ ὅλοι καὶ προσκυ-
νοῦσι M]. / Νὰ μπόρουν νὰ ξεψύχουν, ὅνταν ἐβγαίν' ἡ ψή σου, καὶ νὰ
'ρθα ν' ἀνεπάγηκα εἰς τὴν ἀνάπαψή σου [Νὰ 'τονε μπορεσάμενο καὶ ἐγὼ
νὰ ξεψυχίσω, / σ' ἕνα καιρὸ νὰ πηαίνομε, μιὰ ὥρα νὰ μὴ ζήσω M]. /
'Ας ἦτον ὁρισμὸς Θεοῦ νὰ μέ 'θελε καὶ ἐμένα, / ἐδῶ νὰ μπῆκα στὴ φωτιά
καὶ νὰ 'ρθα μετὰ σένα: ὁρατάκι μελαῖκλὲρ σεβινῆπ φεραχλῆκ σουρερλέρ,
ἰζετλερλέρ σουκουρλερλέρ τιβάν τουρουρλάρ βέ οὐτζαρλάρ, Ἀλλαχῆν
φερμανῆ ὀλαῖτίτα πενίτε περαπέρ ἴστεσέϊτει, πέντε πιλενὲ κιτένηντημ
σενῆν ραχατληινά T = «Ἐκεῖ οἱ ἄγγελοι θὰ χαίρονται καὶ θ' ἀγάλλον-
ται. Θὰ προσκυνοῦνε καὶ θὰ εὐχαριστοῦν, θὰ στέκονται μὲ σεβασμὸ καὶ
θὰ πετοῦνε. Νὰ ἦτανε διαταγὴ Θεοῦ νὰ ἔχει καὶ ἐμένα μαζί· θὰ ἤθελα
νὰ μῶ μαζί σου στὴν ἀνάπαψή σου». Ἐδῶ λείπουν οἱ στίχοι 859-860.
Τοὺς ἔβρισκε ὁ παπα-'Ανδρέας ἀκατάλληλους, γιὰτὶ τὸν προκαλοῦσε ἡ
σκέψη αὐτοκτονίας τοῦ Ἀβραάμ; Ἰδια ἦταν ἡ πρόθεση πού ἔλλαξε τὸ
«φωτιά» στὸ «ἀνάπαψη» στὸ στ. 862;

— στ. 1017-1034:

M: στ. 1017-1032 ΣΙΜΠΑΝ, στ. 1033-1034 ΣΟΦΕΡ.

Ἐκδόσεις: στ. 1017-1026 ΣΙΜΠΑΝ, στ. 1027-1034 ΣΟΦΕΡ.

T: στ. 1017-1026 ΣΥΜΠΑΝ, στ. 1027-1029 ΣΟΦΕΡ, στ. 1030-1034
ΣΥΜΠΑΝ. Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ T δὲν ταυτίζεται ἐδῶ μὲ τὸ M, ἀλλὰ μὲ
τὶς ἐκδόσεις· βλέπουμε ὅμως ἐπίσης πὼς διαφέρει καὶ ἀπ' αὐτές. Τὸ
σφάλμα προκλήθηκε ἀπὸ τὸ ν' ἀρχίζει ὁ στ. 1030 μὲ τὸ ὄνομα «Σιμπάν».
Τὸ ὄνομα αὐτὸ ὅμως δὲ λειτουργεῖ ἐδῶ σὰν ὁδηγία σκηνοθεσίας, ὅπως
θέλει νὰ μᾶς ὑποβάλλει ἡ T, ἀλλὰ ἀνήκει στὸ στίχο. Ἐνα τέτοιο σφάλμα
μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο σὲ πεζογραφικὸ κείμενο, ὅπως εἶναι ἡ T, τὸ ὁποῖο
μᾶς ἀποδείχνει ὅτι ὁ μεταφραστὴς (ἢ ὁ τυπογράφος) ἔκαμε τὸ λάθος
καὶ πὼς δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, τὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου.

Συμπεραίνουμε λοιπὸν πὼς ἡ T, ὅσο κυριολεκτικὴ μετάφραση καὶ
νὰ εἶναι, παρέχει τόσο πολλὰ λάθη καὶ ἄλλα ἐλαττώματα ὥστε νὰ μὴ
μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε σὰν πιστὴ ἀπόδοση τοῦ πρωτοτύπου της.
Ὡς πηγὴ εἶναι κατὰλληλὴ μόνο βοθητικὰ (καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιο-
εῖται μὲ μεγάλες προφυλάξεις) γιὰ τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου οἱ
ἄμεσες πηγές μας παρουσιάζουν καθαρὰς διαφορές.

2.3. Οί σχέσεις μεταξύ τῶν $T(=\Sigma)$, M καὶ τῶν ἐκδόσεων

Στὰ παραπάνω παραδείγματα φάνηκε καὶ κάτι ἄλλο: σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ὅπου διαφέρουν τὸ M καὶ οἱ ἐκδόσεις μεταξύ τους, ἡ T συντάσσεται μὲ τὶς ἐκδόσεις. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι πιὸ γενικὴ: ὅσον ἀφορᾷ τὸν τίτλο, τὸν κατάλογο προσώπων, τὶς σκηνοθετικές ὁδηγίες, τὶς διαφορὲς ἐλλείψεις καὶ προσθήκες στίχων καὶ τὶς περιπτώσεις ὅπου δίνει τὸ M μιὰ γραφὴ πού εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴ τῶν ἐκδόσεων, ἡ T πάντα ταυτίζεται μὲ τὶς ἐκδόσεις.

Ὅσον ὅμως ἀφορᾷ, εἰδικότερα, τὶς σκηνοθετικές ὁδηγίες, ὑπάρχουν κάποιες διαφορὲς. Μιὰ ἀπ' αὐτές, στοὺς στ. 1017-1034, συζητήθηκε λίγο παραπάνω. Μιὰ δεύτερη εἶναι:

— ὁδῆγ. στοὺς στ. 195-200 Ἀθαμένα καὶ Τάμαρ, οἱ κοπέλλες M :
195-6 ANTA / 197-200 TAMAR Ἐκδόσεις: 195-200 ANTA T.

Σχετικὰ μ' αὐτὸ εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὸ στ. 197, ὅπου τὸ M καὶ οἱ ἐκδόσεις ἔχουν: «δὲ λὲς» καὶ «δὲν λέγεις», ἡ T παρέχει πληθυντικὸ: τεμέζμησινίζι = «δὲ λέτε»! Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ εἶναι προφανὲς γιὰτὶ εἰσάχθηκε: ἂν λέγονται ὄχι μόνο οἱ δυὸ πρῶτοι στίχοι, ἀλλὰ ὅλοι οἱ ἕξι ἀπὸ τὴν Ἀντα (ὁπότε αἱρεται ἡ ἰδιαίτερη παρουσία τῆς Τάμαρ καὶ δὲν ὑπάρχει δυνατότητα διαλόγου, ὅπου μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ ἐνικός), εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ εἰσάγει κανεὶς τοὺς τύπους τοῦ πληθυντικοῦ πού βρίσκονται στοὺς στ. 195-196 καὶ συνεχίζονται στὸ στ. 199 καὶ στὸ στ. 197. Οἱ πιὸ εὐλογοφανεῖς δυνατότητες γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς προέκυψε ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι, ὅπως φαίνεται, νὰ ὑποθέσουμε α') πῶς ἔλειπε ἡ ὁδηγία «TAMAR» στὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου (ἡ ὁποία συμπληρώθηκε, ὅστερα, ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς ἔκδοσης τοῦ 1713 μὲ βάση τὸ χειρόγραφο πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου ἢ τὴ δική του φαντασία), ὁπότε ὁ μεταφραστὴς ἐπινόησε τὴ δεύτερη ἀλλαγὴ ἀφομοιώνοντας τοὺς ρηματικούς τύπους, ἢ β') πῶς παράλειψε ὁ μεταφραστὴς, εἴτε συνειδητά, εἴτε ἀσυνείδητα, τὴν ὁδηγία, ὁπότε ἔλλαξε καὶ τὸ ρῆμα.

Τὴν τρίτη, καὶ τελευταία, διαφορὰ βρίσκουμε στοὺς στ. 477-478, πού λέγονται ἀπὸ τὴ Σάρα. Στὴν T τὸ δίστιχο αὐτὸ βρίσκεται μετὰ τὸ στ. 482, ἐνῶ τὰ δυὸ λόγια τοῦ Ἀβραάμ στοὺς στ. 473-476 (ἀπευθυνόμενα στὴ Σάρα) καὶ στοὺς στ. 479-480 (ἀπευθυνόμενα στὸν Ἰσαάκ), πού τώρα ἀκολουθοῦν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο, δὲ σχηματίζουν ἐνότητα, ἀλλὰ ἔχουν τυπωθεῖ ἕτσι πού εἶναι ἀνεξάρτητα καὶ προηγούνται καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὴν ὁδηγία «ABPAAM». Οἱ ἄλλες ἐκδόσεις καὶ τὸ M δὲ δείχνουν

οὔτε ἓνα ἔλχος αὐτοῦ τοῦ σφάλματος. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς πρόκει-
ται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος ποὺ ἴσως νὰ προκλήθηκε ἀπὸ τὸ γεγονὸς
ὅτι εἶχε προστεθεῖ τὸ δίστιχο ἀπὸ τὸ μεταφραστὴ μὲ τὸ χέρι κι ἔτσι
ἔλλαξε θέση.

2.4. Οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν $T (= \Sigma)$ καὶ B

Πιὸ πάνω διαπιστώσαμε πὼς οἱ ὁμοιότητες τῆς T καὶ τῶν ἐκδό-
σεων εἶναι τόσο μεγάλες ποὺ σχεδὸν νὰ ἀτονίσουν τελείως τὶς διαφορές.
"Ἐτσι γίνεται προφανές ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς B πῆρε τὸ κείμενό του ἀπὸ
τὴν ἐκδοση τοῦ Σάρου (ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς ἀναφέρεται σὰν Σ). "Ὅτι
ἔτσι ἔγινε στὴν πραγματικότητα διευκρινίζεται καὶ στὴν ἐπόμενη σειρὰ
παραδειγμάτων, στὰ ὁποῖα ἡ B πάντα ταυτίζεται μὲ τὴν $T (= \Sigma)$, μὰ
δὲν ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸ K , τὴν B_1 ἢ καὶ τὰ δυὸ μαζὶ.

2.4.1. $T (= \Sigma) \# BK$

— στ. 176 μ' ἔτοιον θάνατον: μὲ τὸν θάνατον KB_1M : πογιουλέ
ὀλοῦμουλεν $T = \text{«μ' ἔτοιον θάνατον»}$.

— στ. 326 ἐτοῦτα BB_1M : ἐτοῦτο K : πουνλάρ $T = \text{«τοῦτα»}$.

— στ. 392 σου κάνει B : σου τοῦ κάνει KB_1 : δὲ μᾶς κάνει M : ἀγλα-
μακλαρὴν νέφη ἔτμεσετσεκ $T = \text{«ὅλα τὰ κλάματά σου δὲ θὰ ὀφελήσουν$
 τίποτα» .

— στ. 526 ἄγομαι B : πήγινε KB_1 : σύρε M : B : ὁμοῦμ κετελήμ
ντοᾶ ἔτεγίμ $T = \text{«ἀγαπητό μου παιδί, πάμε· θέλω νὰ κάνω προσευχή»}$.
Ἄπ' αὐτὸ τὸ λάθος ἐρμηνείας φαίνεται καθαρά πὼς ἡ Σ εἶχε ἓναν τύπο
σὰν «ἄγομαι» ἢ «ἄγωμε».

— στ. 829 ἦκαν' BM : ἦτον KB_1 : τζαλάρ $T = \text{«αὐτοποῦσε»}$.

— στ. 912 βουλὴν B : βολάν KB_1 : φορά M : μουρατήμ $T = \text{«θέληση»}$.

— στ. 10 1 Δὲ θέλω πλειὸ ἐρμήνευμα B : Δὲν θέλω ἐρμήνευμα ἐγὼ
 K : Δὲ θέλω ἐρμηνεύματα B_1 : Δὲ θέλω μπλιὸ ἀρμήνευμα M : Πὲν ταχὶ
τατρίφ ἴστεμέμ $T = \text{«Δὲ θέλω πιά ἐρμήνευμα»}$.

2.4.2. $T (= \Sigma) \# BB_1$

— στ. 2 φέρνου(ν) BKM : φέρνω B_1 : κετηρίορλαρ $T = \text{«φέρνουν»}$ ¹³.

— στ. 773 κινήσω BK : νικήσω B_1M : τεπρενεήμ $T = \text{«(νὰ) κινήσω»}$.

13. Πβ. Α. Πολίτη, *Ἑλληνικά* 14, 1956, σ. 532. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγο-
νὸς ὅτι στὴ δεύτερη ἐκδοση, τοῦ 1844 (βλ. Salaville - Dalleggio, ὁ.π., ἀρ. 106, σ.

— στ. 1067 πρ(γ)μάτων BKM: ταγμάτων B₁: τζούμλε ζατλαρην σαχιπτή T = «ἀφέντη όλων τῶν πρ(γ)μάτων».

2.4.3. T (= Σ) ≠ B

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ λίγες περιπτώσεις ὅπου ἡ B δὲν εἶναι ὅμοια μὲ τὴν T κι ἔτσι ἴσως οὔτε μὲ τὴ Σ. Εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

— στ. 318 στὸν κόκκαλον B: κουνσανμῖς T = «στήν ζώνην». Τὸ K καὶ ἡ B₁ ἔχουν τὴ γραφὴ «στήν ζώνην του». Ἴσως λοιπὸν νὰ τὴν ἔχει καὶ ἡ Σ. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσις ὁ ἐκδότης τῆς B θᾶπρεπε νὰ ἔχει πάρει αὐτὴ τὴ γραφὴ, ποὺ εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ τὴν ἐπινόησε ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς Σ ἢ ἀπὸ ἄλλο. Εὐλογοφανέστερο ὅμως εἶναι, νομίζουμε, νὰ ὑποθέσουμε πὼς πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ κάπως ἐλεύθερη ἀπόδοσις (πού, ἄλλωστε, εἶναι πολὺ φυσικὴ).

— στ. 492 Θυσίαν θὲ νὰ κάμωμεν BKB₁: νὰ πὰ νὰ ξεφαντώσωμε M: πούκιουν χουζμετήν γιόκτουρ T = «σήμερα δὲν ἔχεις ὑπηρεσία (δηλ. δὲν ἔχεις τίποτα νὰ κάμεις)». Ἡ περίπτωσις εἶναι πολὺ προβληματικὴ. Ἡ μετάφρασις ὑπενθυμίζει περισσότερο τὸ κείμενο τοῦ M, μὰ τότε ἀναρρωτιέται κανεὶς γιὰτὶ ὁ μεταφραστὴς, ποὺ σ' ἄλλες περιπτώσεις πάντα ἀποδίδει τίς λέξεις «ξεφάντωσις» καὶ «ξεφαντώνω» μὲ τύπους τῆς λέξεως «σαφά» (= διασκέδασις, τέρψις· βλ. τοὺς στ. 434, 508, 533, 797), δὲν τόκαμε τούτῃ τὴ φορὰ. Τὸ πρόβλημα ἀποσαφηνίζεται λίγο ὅταν προσέξουμε τὴ μετάφρασις ὀλόκληρου τοῦ διστίχου: ὀγιάν ὀγλούμ, παχτζεγὲ κιτελήμ. πούκιουν χουζμετήν γιόκτουρ τατήλσηρ T = «ζύπνησε, γιέ μου, θὰ πᾶμε στὸν κῆπο· σήμερα δὲν ἔχεις ὑπηρεσία· εἶναι σχόλη». Ἴσως νὰ ἔβρισκε ὁ μεταφραστὴς, ποὺ ἦταν κληρικὸς, ἔχοντας μπροστά του τὸ κείμενο ὅπως τὸ δίνει ἡ T, τὸ συνδυασμὸ μιᾶς εὐχάριστης διαμονῆς στὸν κῆπο μὲ προσφορὰ θυσίας ἀκατάλληλο¹⁴.

280-1) βρίσκουμε «κετηρίορουμε» = φέρνω! Μ' ὅλο ποὺ οἱ Salaville καὶ Dalleggio μᾶς διαβεβαιώνουν ὅτι «le texte ne diffère en rien de la première édition», βρήκαμε, ἐρευνώντας τὸ κείμενο αὐτό, 55 ἀλλαγές (ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τίς διορθώσεις ἀπλῶν τυπογραφικῶν λαθῶν). Τὸ εἶδος τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν ὅμως δείχνει καθαρά ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ καινούργια μετάφρασις (βασισμένη σ' ἄλλη ἐκδοσις), ἀλλὰ γιὰ διασκευὴ τῆς παλιᾶς μετάφρασης, ποὺ πραγματοποιήθηκε σχεδὸν σίγουρα χωρὶς τὴ χρῆσις ἐλληνικοῦ κειμένου. Εὐχαριστῶ θερμότατα τὸν κ. Ἑρμ. Ἀνδρεάδη τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά του στὴν ἐρμηνεία τῶν τουρκικῶν κειμένων.

14. Ὑπάρχει κι ἄλλο παράδειγμα τέτοιαις συνειδητῆς ἀλλαγῆς στὸ κείμενο, ποὺ ἔγινε μᾶλλον γιὰ θρησκευτικούς λόγους. Βλ. § 2.2., στ. 857-862.

— στ. 556 ἐνημέναμεν B: ἀνημέναμεν KB₁: ἀνιμένομε M: ἐγλένμεγορουζ T = «(δὲν) ἀναμένουμε». Ἄν ἡ μετάφραση εἶναι σωστή, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ γραφή τῆς Σ εἶναι ὅμοια μὲ τὸ M καὶ ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς B ἐπινόησε τὸν παρατατικὸ (καὶ μάλιστα τὸν κρητικὸ τύπο του!) ἢ τὸν βρῆκε στὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴ Σ ἢ σὲ κανένα ἄλλο. Αὐτὸ πάλι θὰ σήμαινε ὅτι ὁ παρατατικός, ποὺ δὲν εἶναι μόνο "lectio difficilior", ἀλλὰ καὶ ἔχει μεγάλη σημασία σχετικὰ μὲ τὴν «ἀλλαγὴ πράξης» (καὶ σκηνοθεσίας) ποὺ συμβαίνει ἀνάμεσα στοὺς στ. 554 καὶ 555, δὲ στηρίζεται πιά πολὺ γερὰ στὴν παράδοση. Κι ἐδῶ πιθανῶς νὰ πρόκειται γιὰ λάθος ἢ ἀπροσεξία τοῦ μεταφραστῆ.

— στ. 568 σκληβώνει BKB₁M: ζαποὺν ἐηλετή T = «πίεσε (ἐθλίψε)». Ἡ μετάφραση αὐτὴ τὸ κάνει πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ Σ ἔχει τὸν τύπο «σκληβώνει» καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ διόρθωση ποὺ πρότεινε ὁ Μανούσακας εἶναι σωστή. Ὁ ἐκδότης τῆς B (νομίζοντας πὼς ἐπρόκειτο γιὰ τυπογραφικὸ λάθος;) διάλεξε τὸ πρόχειρο «σκληβώνει».

— στ. 824 κατέχει BK: δὲν βγαίνει B₁: om. M: (βὲ πὶρ κιμέσνε) τζικάμαζ T = «(καὶ κανεῖς δὲ) βγαίνει». Ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἡ ἰδιότυπη γραφή τῆς B₁ ὑπῆρχε κιόλας στὴ Σ. Ἴσως ἡ γραφή τῆς B «κατέχει» νὰ ὀφείλεται στὴν ἐπανάληψη αὐτῆς τῆς λέξης στοὺς στ. 821 καὶ 823.

— στ. 895 εὔρηκες B: ἐβλεπες KM: εὔρισκες B₁: (βαλιτέμ κελέτε πενή παγλανμῖς) κιωρέιτην T = «(Μάνα μου, νὰ ἐρχόσουν καὶ) νὰ μ' ἐβλεπες (δεμένο)». Ἐτσι βλέπουμε ὅτι πιθανῶς ἡ γραφή τῶν M καὶ K ὑπῆρχε καὶ στὴ Σ. Γιατὶ νὰ ἄλλαξε τὸ κείμενο ὁ ἐκδότης τῆς B δὲν εἶναι βέβαια πολὺ καθαρὸ. Μπορεῖ νὰ νόμιζε ὅτι σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις (νὰ) πρέπει νὰ ἀκολουθηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄοριστο: βλ. καὶ στ. 859, ὅπου διαλέγει τὸ «νὰ ξεψύχισα» ἀντὶ γιὰ παρατατικὸ. Ἀφοῦ τὸ «εἶδες» δὲν ταιριάζει στὸ μέτρο, νὰ διάλεξε ἄραγε τὸ «εὔρηκες»;

— στ. 949 Ἐλυσε τοῦτα τὰ δεσμὰ B: Λύσε ἐτοῦτα τὰ δεσμὰ KB₁: Λύσε του τὰ δεματικά M: ποσλάνματην τζετζήβερ παγλαρηνὶ T = «λύσε τὰ δεσμὰ του γλήγορα». Εἶναι σαφέστατο πὼς ἡ Σ εἶχε προσταχτικὴ, καὶ ὅχι τὸ παράξενο γ' πρόσ. ἐν. τῆς ὀριστικῆς ποὺ βρίσκουμε στὴ B. Ἴσως νὰ νόμιζε ὁ ἐκδότης τῆς πὼς ἦταν ὀριστικὴ καὶ τὸ «λύτρωσε», ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰ «θέλει» (950) καὶ «ἐγνώρισεν» καὶ «εἶδε» (953).

— στ. 1116 ἄφες με, καὶ ἀπὸ τὴν χαρὰν γροικῶ κ' ἡ ψή μου βγαίνει BB₁ (K λείπει ἐδῶ): γιατί μὲ ἀπὸ τὴ χαρὰ τώρα ἡ ψυχὴ μου ἐβγαίνει M: τουτούν πενή σεβηντζιμτὲν σίμτη τζανήμ τζικάγιωρ T = «κρατῆστε με, ἀπὸ τὴ χαρὰ τώρα ἡ ψυχὴ μου βγαίνει». Φαίνεται πολὺ καθαρὰ πὼς ἡ Σ πρέπει νὰ ἔχει ἕναν τύπο τῆς προσταχτικῆς τοῦ «κρατῶ»:

επομένως ή διόρθωση του Μέγα «κράτει με» είναι σωστή. 'Ο εκδότης τής Β θ' άλλαξε τὸ «κράτει» τοῦ προτύπου του σὲ «ἄφρες», νομίζοντας ὅτι ἦταν (ἐσφαλμένη) ἐπανάληψη τοῦ στ. 1115. 'Η ἀντίθεση «τώρα/γροικῶ» εἶναι πῶς προβληματική. Τὸ γεγονὸς ὅτι ή Τ ἔχει τόσο ἔντονα τὴ λέξη «σίμτη» (= τώρα) (μιὰ λέξη, ἄλλωστε, πού σ' αὐτὴ τὴν πρόταση δὲ γεννιέται φυσικὰ καὶ αὐτόματα) πρέπει σχεδὸν σίγουρα νὰ σημαίνει ὅτι αὐτὴ ή λέξη ὑπῆρχε στὸ κείμενο τῆς Σ. 'Ο μόνος λόγος πού ἄλλαξε ὁ εκδότης τῆς Β τὸ «τώρα» σὲ «γροικῶ» μπορεῖ νὰ εἶναι πὼς ἔκαμε μιὰ προσπάθεια νὰ ἀποφύγει τὴν ὁμοιότητα μὲ τὸ στ. 1113. Τὸ «γροικῶ», ἄλλωστε, μποροῦσε νὰ δανειστεῖ ἀπὸ τὸ στίχο 193: «...γροικῶ κι ἐβγαίνει ή ψή μου» (ἔτσι σ' ὅλες τὶς πηγές).

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὑπάρχουν τέσσερις περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ἂν $B = \Sigma$ ἢ ὄχι (στ. 195-200, 318, 492, 556) καὶ πέντε ὅπου σίγουρα δὲν ἀκολουθεῖ ή Β τὴ Σ (στ. 568, 824, 895, 949, 1116). Μ' ὅλες τὶς ἀμφιβολίες πού ὑπάρχουν (ἰδιαιτέρως στοὺς στ. 195-200 καὶ 1116: γροικῶ) εἶναι πολὺ μικρὸ τὸ ποσοστὸ τῶν ἀλλαγῶν, εὐεξήγητο ἄλλωστε, ὅπως προκύπτει ἀπ' τὰ περισσότερα τῶν παραπάνω παραδειγμάτων. Εἶναι δύσκολο λοιπὸν νὰ μπορέσουμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ εκδότης τῆς Β ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σ εἶχε μπροστά του καὶ μιὰ ἄλλη πηγὴ (τὸ χειρόγραφο τῆς Σ ἢ κανένα ἄλλο).

2.5. Συμπεράσματα γιὰ τὴν Τ

Μ' ὅλο πού ή Τ εἶναι μετάφραση καὶ μάλιστα μιὰ μετάφραση πού ή ποιότητά της ταλαντεύεται σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ ἔτσι ἔχει ὅλα τὰ ἀτυχῆ χαρακτηριστικὰ πού ἀνήκουν σὲ κάθε μετάφραση, δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε τὴ συμβολή της στὸν πιθανὸ προσδιορισμὸ τῶν γραφῶν τοῦ κειμένου τῆς Σ. 'Η ἐρώτηση ἂν ή τουρκικὴ μετάφραση πρέπει ν' ἀξιοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς «Θυσίας», καὶ σὲ περίπτωσι καταφατικῆς ἀπάντησης, σὲ τί βαθμὸ πρέπει νὰ γίνεи ή χρήση αὐτῆς, θὰ συζητηθεῖ στὸ τελευταῖο μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς.

Σχέσι μεταξὺ τῶν Μ καὶ Σ δὲν ὑπάρχει, μ' ὅλο πού μοιάζουν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τὰ κείμενα τῶν Μ καὶ Τ καὶ ὑπάρχουν βέβαια καὶ περιπτώσεις πού τὸ κείμενο μοιάζει ὄχι μόνον μὲ τὸ Μ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ Κ ἢ καὶ τὴ Β₁. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐλάχιστη δυνατότητα ὁμοιότητος στοὺς στ. 195-200¹⁵ καὶ 492¹⁶, γιὰ ὁμοιότητα πού δὲ βασίζεται ἀναγκαιῶς στὴ Σ στοὺς στ.

15. Βλ. § 2.3.

16. Βλ. § 2.4.3.

556¹⁶ και 611¹⁷, και για όμοιότητα που πιθανώς να στηρίζεται στη Σ στους στ. 895¹⁶, 949¹⁶ και 1116¹⁶.

Για τη σχέση των Τ (= Σ) και Β είπαμε αρκετά. Για τις σχέσεις μεταξύ των Τ (= Σ) και Κ και για αυτές των Τ (= Σ) και Β₁ μπορούμε να προσθέσουμε και τα εξής:

‘Η Σ και το Κ¹⁸ παρέχουν την ίδια γραφή (που δεν υπάρχει στη Β) στους στ. 895¹⁶ και 949¹⁶, οι Σ και Β₁ στο στίχο 824¹⁶. Είναι αυτόνομη το πώς οι Β* και Β₁ δεν έλαβαν αναγκάως τις γραφές αυτές άμεσα από τη Σ. Μπορεί να κατέληξαν στα κείμενά τους και από μιάν άλλη έκδοση (του Βόρτολι), που, αντίθετα με τη Β, είχε διατηρήσει την παλιά γραφή της Σ. Και στις περιπτώσεις των Β* και Β₁ μπορούμε, νομίζουμε, ν’ αποκλείσουμε τη δυνατότητα να ήταν προσιτά για τους εκδότες τους το χειρόγραφο που χρησιμοποιήθηκε από τον εκδότη της Σ ή κανένα άλλο.

3. Οι εκδόσεις

3.1. Οι εκδόσεις που αναφέρονται παρακάτω αντιπροσωπεύουν το σύνολο των εκδόσεων που βρήκαμε κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων¹⁹ καθώς και εκείνες που δε βρήκαμε αλλά που ή πραγματική ύπαρξή τους ωστόσο είναι αρκετά πιθανή. Δε δίνω παρά εκείνα τα στοιχεία που είναι χρήσιμα από την άποψη αυτής της μελέτης. Για τους πλήρεις τίτλους κλπ. παραπέμπω στις γνωστές βιβλιογραφίες και σε μια πρόσφατη βιβλιογραφία για την κρητική λογοτεχνία του Δασκαλόπουλου²⁰.

17. Βλ. § 2.2.

18. Πίσω από το Κ πρέπει φυσικά να βλέπουμε την έκδοση της οποίας το Κ είναι αντίγραφο και που μπορούμε να αποκαλέσουμε: «Β*».

19. Εύχαριστώ κι από τη θέση αυτή όσους με βοήθησαν στη δύσκολη αυτή δουλειά με το να ψάξουν για εκδόσεις και να μου προμηθεύσουν φωτοτυπίες (την Κυρία Λουκία Δρούλια, τη δ. Μαρία Μαντουβάλου και τους κυρίους Α. ‘Αγγέλου και Α. Πολίτη) ή με το να μου δανείσουν εκδόσεις από τις δικές τους βιβλιοθήκες (την Κυρία Μ. Κουταρέλλη και τους κυρίους Φιλ. ‘Ηλιού και Μαν. Χαριτάτο). ‘Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη χρωστώ στους κυρίους Δημ. Δασκαλόπουλο και Φιλ. ‘Ηλιού για τις πολύτιμες συμβουλές τους.

20. Συντομογραφίες: Βρετός: ‘Ανδρ. Παπαδοπούλου-Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ήτοι κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν ‘Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ’ ‘Ελλήνων εις την όμιλομένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν, ‘Αθ. Α’ 1854, Β’ 1857· Γκίνης-Μέξας: Δημ. Γκίνης-Β. Μέξας, *‘Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α’ - Γ’, ‘Αθ. 1939-1957· ‘Ηλιού: Φιλ. Η. ‘Ηλιού, *Προσθήκες στην ‘Ελληνική Βιβλιογρα-*

1696. "Εκδοση Ν. Σάρου. Λανθάνει. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 518 (= Σ).
1713. "Εκδοση Α. Βόρτολι. Βιβλιοθήκη τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου· 237. 1.17. Βλ. Legrand, ἄρ. 84 (σ. 107-108), 'Ηλίου, σ. 148, Δασκαλόπουλος, σ. 518. (= Β).
1745. "Εκδοση Α. Βόρτολι. Λανθάνει. Βλ. Legrand, ἄρ. 330 (σ. 336) (Βρετός, ἄρ. 102, II, σ. 51), Δασκαλόπουλος, σ. 518.
- 1754.(;)Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 518.
- 1755.(;)Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 518.
1756. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Λανθάνει. Κατὰ πληροφορία τοῦ κ. Φιλ. 'Ηλίου.
1760. "Εκδοση Α. Βόρτολι. Βιβλ. 'Αθ. Χατζηδῆμου. Βλ. Αδᾶς-Χατζηδῆμος, ἄρ. 85 (I, σ. 104-105), Δασκαλόπουλος, σ. 518. (= Β₁).
1766. "Εκδοση Α. Βόρτολι. Λανθάνει. (Βιβλ. τοῦ 'Αγιορείτου μοναχοῦ Κοσμᾶ). Βλ. Αδᾶς-Χατζηδῆμος, ἄρ. 98 (I, σ. 110), Δασκαλόπουλος, σ. 518.
1771. Βιβλ. τοῦ Keeskemet. Πβ. Δασκαλόπουλος, σ. 518.
1777. "Εκδοση Δ. Θεοδοσίου. Μαρκιανή Βιβλιοθήκη Βενετίας: 193. d. 406. Βλ. Legrand, ἄρ. 882 (II, σ. 239), Γ.Σ. Πλουμίδης, π. 'Ερανιστής 9 (1971), σ. 241, Δασκαλόπουλος σ. 518. (= Θ).
1782. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη: MGL 73.15. Βλ. Αδᾶς-Χατζηδῆμος, ἄρ. 552 (II, σ. 128). (= Γ).
1791. "Εκδοση Δ. Θεοδοσίου. Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ: Race. Gen. Oriente V 613. Βλ. Αδᾶς-Χατζηδῆμος, ἄρ. 14 (I, σ. 55-56), Γ. Σ. Πλουμίδης, Τὸ Βενετικὸν Τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824), 'Αθ. 1969, σ. 153 (ἄρ. 6), Δασκαλόπουλος, σ. 518. (= Θ₁).
1795. "Εκδοση Π. Θεοδοσίου. Λανθάνει. Βλ. Αδᾶς-Χατζηδῆμος, ἄρ. 218 (I, σ. 359), (Βρετός, ἄρ. 313), Δασκαλόπουλος, σ. 518.

φία. Α': Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799), 'Αθ. 1973· Πίου: Ph. Πίου, *Un projet bibliographique d'E. Legrand*, 'Αθ. 1977· Αδᾶς-Χατζηδῆμος: Γ. Αδᾶς-Α. Χατζηδῆμος, 'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἶώνα, I-II, 'Αθ. 1964 καὶ 1976· Legrand: E. Legrand, *Bibliographie Hellénique du XVIIIe s.*, I-II, Παρίσι 1918 καὶ 1928· Δασκαλόπουλος: Δημ. Δασκαλόπουλος, «'Εκδόσεις ἔργων Κρητικῆς Λογοτεχνίας (1600-1669)» Μέρος 8ο καὶ Μέρος 9ο, *Συλλέκτης*, τεύχ. 21 (Δεκ. 1976), σ. 486, καὶ τεύχ. 22 ('Ιαν. 1977), σ. 518-520.

1796. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη: MGL 73.16. Βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, ἀρ. 17 (I, σ. 26), 'Ηλιού, ἀρ. 203 (σ. 252), Δασκαλόπουλος, σ. 518. (= Γ₁).
- 1798.(;) Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 518.
1803. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Bodleian Library ('Οξφόρδη) BYW 29196. f. 5(7). Βλ. 'Ηλιού, ἀρ. 283 (σ. 327), Πίου, ἀρ. 14 (σ. 27), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₂).
1809. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Αανθάνει. Βλ. 'Ηλιού, ἀρ. 290 (σ. 327), Πίου, ἀρ. 42 (σ. 35), Δασκαλόπουλος, σ. 519.
1809. "Εκδοση Π. Θεοδοσίου. Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη Παδούης: 4. b. 244. Βλ. Γκίνης-Μέξας, ἀρ. 6642 (II, σ. 468). Πλουμίδης, ἀρ. 323 (σ. 138), Δασκαλόπουλος, σ. 519^{20α}.
1812. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Βιβλιοθήκη τοῦ Νεοελληνικοῦ 'Ινστιτούτου τῆς Σορβόνης: 19, 44, Βιβλ. Γ.Π. Σαββίδη. Βλ. Γκίνης-Μέξας, ἀρ. 703 (I, σ. 114-5), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₃).
1815. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη Παδούης: 3. b. 237. Βλ. Πλουμίδης, π. Θησαυρίσματα 5 (1968), σ. 234-235, ἀρ. 24, Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₄).
1816. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. Μαρκιανή Βιβλιοθήκη Βενετίας: Misc. D 3151. Βλ. 'Ηλιού, ἀρ. 304 (σ. 328), G. Veloudis, Das griechische Druck - und Verlaghaus "Glikis" in Venedig (1670-1854), Wiesbaden 1974, σ. 120, ἀρ. 912α, Πίου, ἀρ. 63 (σ. 39), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ_{4α})^{20β}.
1817. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. 'Εθνική Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος: Θ 14007. Βλ. Γκίνης-Μέξας, ἀρ. 973 (I, σ. 156), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₅).
1832. "Εκδοση Ν. Γλυκῆ. 'Εθνική Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος: Ν.Φ. 1118. Βλ. Γκίνης - Μέξας, ἀρ. 2192 (I, σ. 326), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Γ₆).
1836. "Εκδοση Φραγκ. 'Ανδρέολα. Βιβλιοθήκη Φιλ. 'Ηλιού. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Ν).
1842. "Εκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαρिताίου. Βλ. Γκί-

20α. Λυποῦμαι πού δὲν εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴ μελετήσω. Γιὰ μιὰ περιγραφὴ τῆς ἔκδοσης αὐτῆς βλ. "Ὀλγα Κατσιαρδῆ, 'Ερμηνεία 14 (1977), σ. 142, ἀρ. *6642.

20β. "Ὅταν ἔφτασε στὰ χέρια μας ἡ ἔκδοση αὐτή, εἶχαμε πιά τερματίσει τὴ μελέτη μας. Οἱ γραφές της, ὥστόσο, ἔχουν συμπεριληφτεῖ στοὺς διάφορους καταλόγους. Βλ. καὶ σημ. 92.

- νης - Μέζας, ἀρ. 6830 (II, σ. 492), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Φ).
1848. "Εκδοση Φοίνικος. 'Εθνική Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος: Ν.Φ. 1119. Βλ. Γκίνης - Μέζας, ἀρ. 4739 (II, σ. 208-209), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Φ₁).
1850. "Εκδοση 'Αγ. Γεωργίου. Λανθάνει. Βλ. Γκίνης - Μέζας, ἀρ. 5189 (II, σ. 269-270), Δασκαλόπουλος, σ. 519.
1855. "Εκδοση 'Αγ. Γεωργίου. Λανθάνει. Βλ. Γκίνης - Μέζας, ἀρ. 6442 (II, σ. 439), Δασκαλόπουλος, σ. 519.
1856. "Εκδοση 'Αγ. Γεωργίου. Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη τοῦ "Αμστερνταμ· 2386 G 47²¹. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Α).
1856. "Εκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. 'Αβιβλιογράφη. (= Φ_{1α}).
1860. "Εκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Γ.Π. Σαββίδη. Βλ. Γκίνης - Μέζας, ἀρ. 8220 (III, σ. 185), Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Φ₂).
1863. Κατὰ πληροφορία τοῦ κ. Φιλ. 'Ηλιού^{21α}.
1864. "Εκδοση Φοίνικος. Λανθάνει. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519.
1865. "Εκδοση Ζακύνθου. 'Εθνική Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος: Ν.Φ. 1120, Βιβλιοθήκη Λοβέρδου. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Ζ).
1870. "Εκδοση Πάτρας. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. Βλ. Δασκαλόπουλος σ. 519. (= Π).
1873. "Εκδοση 'Αγ. Γεωργίου. 'Εθνική Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος: Ν.Φ. 1120 C, Βιβλιοθήκη Λοβέρδου. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Α₁).
1874. "Εκδοση Φοίνικος. Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου. Βλ. Δασκαλόπουλος, σ. 519. (= Φ₃).

Δὲν εἶναι τυχαῖο πὺ δὲ μελέτησα τὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις, τυπωμένες μετὰ τὸ 1874: τὸ 1880 δημοσιεύει ὁ Legrand τὴν περίφημή του ἔκδοση τῆς «Θυσίας τοῦ 'Αβραάμ» πὺ βασιζότανε στὴν δῆθεν ἔκδοση τοῦ 1535 (μαζὶ μὲ σημειώσεις γιὰ τὶς γραφὲς μιᾶς, δῆθεν κι αὐτῆς,

21. 'Η Θυσία τοῦ 'Αβραάμ. Δράμα ἱερὸν, Συλλεχθὲν ἐκ τῆς παλαιᾶς 'Αγίας Γραφῆς, καὶ Συντεθὲν διὰ Στίχων ἀπλῶν, Μετατυπωθὲν δὲ καὶ ἤδη μὲ τὴν ἀνήκουσαν ἐπιμέλειαν. 'Εν Βενετίᾳ. 'Εκ τοῦ 'Ελληνικοῦ Τυπογραφείου τοῦ 'Αγίου Γεωργίου. 1856. 4ο, σ. 48.

21α. Μοῦ γράφει: «Στὸν Κατάλογο τοῦ Βιβλιοπωλείου «Φῶτιος ὁ Κωνσταντινοπολεὺς» τοῦ Νικολάου Β. Νάκη, ἐν 'Αθήναις 1884 (Μάϊος) ἀναγράφεται στὴ σ. 1, ἀρ. 1: «ΑΒΡΑΑΜ Θυσία, δρᾶμα ἱερὸν, Βενετία 1863» [τιμὴ] Λεπτ. 50».

ἐκδόσης τοῦ 1555)²². Προώθησα τὶς μελέτες τῶν ἐκδόσεων τόσο μακριὰ (ἢ μᾶλλον κοντὰ) μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ προσδιορίσω τὴ σωστὴ θέση αὐτῶν τῶν δυὸ ἐκδόσεων, ποὺ ὀνομάζονται ἀπὸ τὸν Μέγα «Α» καὶ «Α₁», σὲ σχέση μετὰ τὶς ἄλλες ἐκδόσεις. Τὰ πορίσματα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν θὰ τὰ δώσω πιὸ κάτω, στὸ κατάλληλο μέρος²³.

Ὁ δεῦτερος κατάλογος²⁴ ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει τὶς διαφορετικὲς γραφὲς τῶν ἐκδόσεων ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ βροῦμε τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις. Δὲν παραθέτουμε ὅλες τὶς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν, κι αὐτὸ ὅχι βέβαια μόνο γιὰτὶ δὲ θὰ μᾶς τὸ ἐπέτρεπε ὁ χῶρος, ἀλλὰ γιὰτὶ δὲν τὸ θεωροῦμε καθόλου ἀναγκαῖο· ἀντίθετα μάλιστα, θὰ μᾶς ἐμπόδιζε νὰ φτάσουμε σὲ ἀκριβῆ καὶ ὀρθὰ συμπεράσματα. Οἱ ἐκδόσεις διαφέρουν σὲ πολλά, στὴν ὀρθογραφία, στὴ χρῆση τοῦ τελικοῦ -ν, στὴ χρῆση τῆς ἐκθλιψῆς καὶ τῆς ἀποκοπῆς, στὴν τάση νὰ ἀντικαθιστοῦν ἰδιωματικὲς λέξεις καὶ τύπους μετὰ ἀνάλογες ποὺ εἶναι πιὸ κοινὲς ἢ καὶ πιὸ ἀρχαῖζουσες. Ὅλες αὐτὲς οἱ διαφορὲς δὲ μᾶς λένε τίποτα γιὰ τὶς ἀμοιβαῖες ἐξαρτήσεις τῶν ἐκδόσεων: στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς δὲν παρατηρεῖται καμιά συνέπεια γραμματικῶν τύπων καὶ εἶναι γενικὰ φανερὴ ἡ αὐθαίρετη ἐπέμβαση στὸ σημεῖο αὐτὸ (ἂν ὅχι καὶ σὲ ἄλλα) τῶν ἐκδοτῶν.

Γιὰ τοῦτο τὸ λόγο διάλεξα μόνο ἐκεῖνες τὶς γραφὲς ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν μιὰ σωστὴ καὶ καθαρὴ εἰκόνα τῶν ἀμοιβαίων ἐξαρτήσεων. Αὐτὲς εἶναι: Α' συνειδητὲς ἀλλαγές, ἀλλαγές δηλαδὴ ποὺ εἶναι τόσο ριζικὲς ποὺ νὰ ἀλλάζει τὸ κείμενο σὲ νόημα ἢ σὲ μορφή καὶ ποὺ δὲν τὶς συλλαμβάνει κανεὶς εὐκόλα· Β' ἀσυνειδητὲς ἀλλαγές, ἰδίως τυπογραφικὰ λάθη· Γ' ἀλλαγές ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ ἰδιωματισμούς, ἀλλὰ μόνο μ' αὐτοὺς ποὺ μετὰ τὴν ἀντικατάστασή τους σὲ μιὰ ἢ περισσότερες προηγούμενες ἐκδόσεις ξαναχυρίζουν σὲ μιὰ μεταγενέστερη: σὲ τέτοιες περιπτώσεις εἶναι πιθανὸ νὰ ὑπάρχει μιὰ σχέση ἀνάμεσα στὴ μεταγενέστερη καὶ τὴν πιὸ παλιὰ ἐκδοση στὴν ὁποία ὑπῆρχε ἀκόμα ὁ ἰδιωματισμός.

22. Γιὰ τὴ θλιβερὴ ἱστορία αὐτῶν τῶν «παλιῶν» ἐκδόσεων τῆς «Θυσίας», ποὺ ἀρκετὰ ἐμπόδισε τὴν πρόοδο τῆς γνώσης μας γιὰ τὸ δράμα αὐτό, βλ. πιὸ πάνω, σ. 25, σημ. 5α.

23. Βλ. § 3.3.22.

24. Δὲ θὰ μπορούσα νὰ δώσω αὐτὸν τὸν κατάλογο οὔτε μάλιστα καὶ ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ ὑπῆρχε, ἂν ἡ Κε Ems Swaan-Baarslag δὲν εἶχε ἀναλάβει τὴν τεράστια δουλειὰ τῆς ἀποδελτίωσης τῶν ἐκδόσεων. Τὴν εὐχαριστῶ θερμότατα.

354. (καὶ ὅχι) (— ὅχι) (— —) ἀπὸ	B	K	B ₁ ²⁹	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Λ	Λ ₁
380. ἐπλήθυνες ἐπλήθηνες	B	K	B ₁	Θ	→																	Φ ₃
386. θέλω θέλουν	(Σ)	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃ Λ Λ ₁
392. σου χάνει σου τοῦ χάνει	(Σ)	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	→														
423. ἐποκοιμῶσυν ³⁰ ἀποκοιμήθης	B	K	B ₁	Θ	→																	
435. σκόλην σκούληνα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃ Λ Λ ₁	
440. ποδὸς ἀλά ³¹ παιδὸς ἀλά ³¹	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	→			Λ	
448. κατορδινιασθῇ κατορδινιασθῇ	B	K	B ₁	Θ	→																	
449. μου μέ τὰ ρούχα ἐδῶ ³² μου — τὰ ρούχα... καὶ ἐδῶ μου — τὰ ρούχα... καὶ ἐδῶ μου — τὰ ρούχα... ἐδῶ	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z			Φ ₃ Λ ₁	
460. σκόλην σκούληνα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃ Λ Λ ₁	
500. (1) μ' ὅ, τ' ἐνδοχῆν μ' ὅ, τ' ἐδοχῆν ³³ μ' ἦ, τ' ἐδοχῆν μ' ἦν ἐδοχῆν	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃ Λ Λ ₁	
500. (2) φλακισμένοι φλακισμένοι φλακισμένοι ³⁴	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃ Λ Λ ₁	
518. καὶ γυρίζομεν δὲν γυρίζομεν	(Σ)	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃ Λ Λ ₁

523. ἐγ' ἀκλουθῶ ὀπίσω ἐγ' ἀκλουθῶ σου ὀπίσω ³⁵	B	K	B ₁	Θ	→	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
526. ἄγομαι στήν πήγαυε στήν ἄμε με τήν ³⁶ ὑπαγε με τήν ³⁶	B	K	B ₁	Θ		Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
529. δὲν εἰρνεύεις καὶ δὲν εἰρνεύεις καὶ δὲν εἰρνεύεις	B	→																
539. καὶ φᾶτα σάν — φᾶτα σάν — φᾶτα ὠσάν	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
541. καὶ δὲν εἰρνεύεις — δὲν εἰρνεύεις	B	K	B ₁	Θ	→	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
578. νὰ τὰ νὰ τὸ	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
585. κλιτὸ τὸ πρόσωπόν του τὸ κλιτὸ πρόσωπόν του	B	K	B ₁	Θ	→	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
589. κράξε τότε (κράξετόν τε) κράξετόν σὺ κράζετονε σὺ	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
593. ἦκουα ἦκουσα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
599. καὶ ἄλλο νὰ μὴν κατέχη (καὶ — νὰ μὴν κατέχη) καὶ — νὰ μὴν τὰ κατέχη	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
607. τὸ θεὸν νὰ σὲ ρωτήσω θεὸν νὰ σὲ ρωτήσω θέλω νὰ σὲ ρωτήσω	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
614. καὶ ἂν βουθῶσαι καὶ ἂν φοβᾶσαι ³⁷	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
623. ξεκινήμους ξεκινήμους	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ ₄ ^a	Γ ₅	Γ ₆	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁

829. ἦκαν' ὄταν ⁴⁰ ἦτον, ὅταν	(Σ) B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
844. σφάμινα σφάμινα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
851. χαρά σ' ἐσέ, χαρά σ' ἐσέ χαρά σ' ἐσέ, παιδάκι μου	B	K	B ₁	Θ	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→
857. ὅπου ἐκεῖ ἐκεῖ ὅπου	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
859. νὰ ξεψύχισα νὰ ξεψύχισα νὰ ξεψύχισα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
895. νὰ μ' ἐγλαπτες νὰ μ' εὐρηκες νὰ μ' εὐρισκες	(Σ) B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
912. βουλὴν βολάν	(Σ) B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
944. εὐρέθη ἄλλον εὐρέθη σ' ἄλλον	B	K	B ₁	Θ	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→	→
949. ἔλυσσε τοῦτα λύσε ἐτοῦτα ⁴¹ λύσε τὰ τοῦτα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
989. νὰ δῆς τὰ δῆς θα δῆς	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
995. νὰ εὐχηθῶ νὰ σ' εὐχηθῶ	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
1011. γοληκεμένα ⁴² πικραμένα χαλνηκεμένα	B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁
1026. τέτοιον τέκνον τέκνου	(Σ) B	K	B ₁	Θ	Γ	Θ ₁	Γ ₁	Γ ₂	Γ ₃	Γ ₄	Γ _{4α}	Γ ₅	Γ ₆	N	Φ	Φ ₁	A	Φ ₂	Z	Π	A ₁	Φ ₃	Λ	Λ ₁

[illegible]

25. Γ₁: φέρουν. Ἀπὸ δὲ πέρα δὲν ἀναφέρονται πιά τὰ μεμονωμένα τυπογραφικὰ λάθη.

26. $\rightarrow = \text{ἔτσι καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις (καὶ στὶς } \Lambda \text{ καὶ } \Lambda_1, \text{ ἂν δὲν ἀναφέρεται ἄλλιῶς)}.$

227. Φ.: Κύριε, Ἀπὸ δὴ πέρα καὶ πέρα δὲ σημειώνουμε τίς διαφορὲς στὴν ὀρθογραφία.

28. Ἀραιβῶς τὸ ἴδιο βολίσκουσε στὶς ὀδηγίες στὸς 289, 307, 315, 553, 1087, 1091, καὶ στὸς 285, 549, 1083.

29. Οί γραφές σέ παρανέθεσις (σχεδόν πάντα τυπογραφικά λάθη) ἀναφέρονται μόνο γιά νά δηλωθεῖ ἀπό ποῦ βγαίνουν οἱ καινούργιες γραφές (ποῦ, φυσικά, σπεῖδον πάντα εἶναι λύσεις προβλημάτων ποῦ δημιουργήθηκαν ἀπό τυπογραφικά λάθη).

30. $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$: ἀποκοιμούσων.

331. $\Gamma_6 N \Phi \Phi, \Phi, Z \Pi A_1 \Phi_3$: παιδόζαλα.

332. $\Phi_0 Z \Phi_0$: φέρει, ἐμέ τὰ ρούχα. . ἐδῶ.

33. $Z\Lambda: u, \bar{0.7k}$.

33. ΖΗΛ. μ. ο, ιι.
34. Λ: φλαχισμένοι.

34. α. φρακτομένοι.
35. Γ_aΓ_bT_cNII Λ_i: ἀκολουθῶ. "Ετσι καὶ ἡ Γ_{4a}.

336. $N\Phi\Phi, \Phi_3 Z\Phi : \text{''}\pi\alpha\gamma\text{'}$.

30. $\Gamma\Phi\Phi_1\Phi_2\Gamma\Phi_3$: $\phi\alpha\alpha\alpha$.
37. K : $\phi\phi\beta\epsilon\tilde{\iota}\sigma\alpha\iota$, Φ : $\phi\phi\tilde{\alpha}\sigma\alpha\iota$.

337. Η. φοβέομαι, Φ₂: φοβάμαι.
338. Ν γράφει ἀκόμα «Ξεπλειρώνω».

338. IN γραφει ακομα «δελεακερωνος».
339. KB, TT, Γ, II: ανεθραωηχες.

39. $\mathbf{KB}_1\Gamma_1\Gamma_1\Gamma_2\Gamma_4\Pi$: $\alpha\nu\epsilon\phi$,
40. $\Theta\Theta, \mathbf{A}\Pi\mathbf{A}, \mathbf{\Lambda}\mathbf{\Lambda}_1$: $\xi\chi\alpha\gamma$.

40. $\Theta\Theta_1 A \Pi A_1 \Lambda \Pi_1$: $\epsilon\kappa\chi\nu$.
41. $\tau\tilde{\omega}\tau\alpha$: $\Gamma_0 \Gamma_1 \Gamma_2 \Gamma_3 \Gamma_4 \Gamma_5 \Gamma_6 \Phi_1 \Pi \Pi_1 \Lambda_1 \Lambda_2$. "Εἴτε καὶ ἡ Γ_{4g} .

441. $\tau\theta\theta\tau\theta\tau$: $\Gamma_2 \Gamma_1 \Gamma_3 \Gamma_4 \Gamma_5 \Gamma_6 \Gamma_7 \Gamma_8 \Gamma_9 \Gamma_{10} \Gamma_{11}$. $\Sigma_1 \Sigma_2 \Sigma_3 \Sigma_4 \Sigma_5 \Sigma_6 \Sigma_7 \Sigma_8 \Sigma_9 \Sigma_{10} \Sigma_{11}$.
 442. $\Theta \Gamma \Theta, \Gamma$: $\gamma\alpha\lambda\alpha\lambda\alpha\gamma\alpha\gamma\alpha$. $\Lambda \Phi, \Gamma \Lambda, \Phi$: $\gamma\alpha\lambda\alpha\lambda\alpha\gamma\alpha\gamma\alpha$.

3.2. Ὅμοδες σχηματισμένες ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις

3.2.1. Γιὰ νὰ βροῦμε μὲ ποιούς τρόπους συσχετίζονται οἱ διάφορες ἐκδόσεις ἐρευνήσαμε τὶς συνειδητὲς ἀλλαγές (Α'), τὶς ἀσυνείδητες (Β') καὶ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἐπανερχονται ἰδιωματισμοὶ ποὺ εἶχαν κιόλας ἀντικατασταθεῖ σὲ προηγούμενες ἐκδόσεις (Γ').

3.2.2. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Βόρτολι ποὺ ἔχουμε, B, K⁴⁸ καὶ B₁, δὲ σχηματίζουν πολὺ συμπαγὴ ομάδα. Ἀπὸ τὶς 74 γραφές ποὺ παραθέτουμε στὸν κατάλογο Α' μόνο 37 ἀνήκουν σ' αὐτή. Ἐνα τέτοιο ποσοστὸ εἶναι πολὺ χαμηλὸ γιὰ μιὰ ομάδα ποὺ εἶναι τόσο μικρὴ καὶ ποὺ εἶναι μάλιστα καὶ ἀρχικὴ ομάδα, ἀπ' ὅπου πηγάζουν ὅλοι οἱ ἐπόμενες ἐκδόσεις: ἔτσι ἡ ομάδα αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος μεγαλύτερων συνόλων, δηλ. οἱ BKB₁ βρίσκονται μιὰ φορὰ στὴ σειρὰ $B \rightarrow \Phi_3$ ⁴⁹, $1 + 1 = 2$ φορές στὴ σ. $B \rightarrow \Phi_1$, $2 + 2 = 4$ φορές στὴ σειρὰ $B \rightarrow \Gamma_6$, $1 + 4 = 5$ φορές στὴ σειρὰ $B \rightarrow \Gamma_5$, $8 + 5 = 13$ φορές στὴ σειρὰ $B \rightarrow \Gamma_2$, $3 + 13 = 16$ φορές στὴ σειρὰ $B \rightarrow \Gamma_1$, $4 + 20 = 24$ φορές στὴ σειρὰ $B \rightarrow \Theta_1$, καὶ τέλος μόνο 13 φορές ($+ 24 = 37$ φορές συνολικὰ) στὴν ομάδα BKB₁, ἐκεῖ δηλ. ὅπου διαφέρει ἡ μονάδα αὐτὴ ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες ἐκδόσεις. Στὴ συνέχεια, ὅταν θὰ μελετήσουμε τὶς ἐκδόσεις χωριστά, θὰ δοῦμε πῶς προκλήθηκε αὐτὸ τὸ φαινόμενο: α') μέσα στὴν ομάδα BKB₁ ὑπῆρχαν ἀκόμα δυό, τουλάχιστον, ἄγνωστες ἐκδόσεις⁵⁰, κι ἔτσι ἡ ομάδα διευρύνεται αἰσθητὰ· β') οἱ ἐκδόσεις B* (τὸ πρότυπο τοῦ K) καὶ B₁ (καὶ μᾶλλον καὶ οἱ δυὸ ἄγνωστες) εἰσήγαγαν πολλὰ καινούργια γραφάκια.

3.2.3. Ἡ ομάδα ἡ σχηματισμένη ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου (τυπωμένες στὰ 1777 καὶ 1791) εἶναι πολὺ πιὸ συμπαγής: τὶς βρίσκουμε σὲ 53 ὅμοιες γραφές μαζὶ μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1782, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσά τους, καὶ σὲ 15 μοναχέες τους, συνολικὰ λοιπὸν 68 φορές ἀπὸ τὶς 74. Ἀποδείξεις γιὰ τὶς στενὲς σχέσεις τους βρίσκουμε καὶ στὶς ἀσυνείδητες ἀλλαγές τοῦ καταλόγου Β': στ. 805 ΘΘ₁, στ. 860, 862 ΘΘ₁ ΑΠΑ₁, καὶ στ. 932 ΘΓΘ₁Γ₁ΑΠΑ₁.

Ἐχεῖ ἐνδιαφέρον νὰ προσέξουμε καὶ τὸ γεγονός ὅτι σὲ τρία ἀπ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα φαίνεται νὰ ὑπάρχει κάποια σχέση μὲ τὴν πολὺ πιὸ μεταγενέστερη ομάδα τῶν ἐκδόσεων ΑΠΑ₁ (τυπωμένων στὰ 1856,

48. Στὴ συνέχεια θὰ δοῦμε ὅτι τὸ χφ. Κολλυβᾶ εἶναι πραγματικὰ ἀντίγραφο μιᾶς ἔκδοσης τοῦ Βόρτολι. Βλ. § 3.3.2.

49. Δὲν λαμβάνουμε ἔδω ὑπόψη, τὶς ἐκδόσεις Λ καὶ Λ₁.

50. Βλ. τὸν κατάλογο στὴν § 3.1. Ὑποθέτουμε πῶς ἡ μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς ἄγνωστες ἐκδόσεις ποὺ ἀναφέρονται ἐκεῖ ἦταν ἡ βάζα τοῦ χφ. Κολλυβᾶ.

1870 και 1873). "Οτι αυτό δὲν εἶναι τυχαῖο διαπιστώνεται καὶ στὶς περιπτώσεις τοῦ καταλόγου Α': 50 ἀπὸ τὶς 68 γραφές ποὺ ἔχουν μαζὶ οἱ Θ καὶ Θ_1 τὶς συναντοῦμε καὶ στὴν ὁμάδα ΑΠΑ₁⁵¹.

3.2.4. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ, ἀπὸ τὴ Γ (1782) μέχρι τὴ Ν (1836 = 1836)⁵² σχηματίζουν, ὡς φαίνεται, μιὰ ἀκόμα πιὸ χαλαρὴ ὁμάδα ἀπ' αὐτὴ τοῦ Βόρτολι: μόνο 31⁵³ ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις τοῦ καταλόγου Α' ἀνήκουν στὴν ὁμάδα $\Gamma \rightarrow N$ (καὶ 2 στὴν ὁμάδα $\Gamma \rightarrow \Gamma_6$). "Οταν ὅμως ἀφήσουμε τὴ Γ κατὰ μέρος καὶ πάρουμε ὑπόψη τὴν ὁμάδα $\Gamma_1 \rightarrow N$, βρίσκουμε 9⁵⁴ ὅμοιες γραφές ἐπιπλέον, συνολικὰ λοιπὸν $31 + 9 = 40$. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ Γ_2 (1803) ἡ ὁμάδα ἀποκτᾶ ὁμοιογένεια: βρίσκουμε 17⁵⁵ ἐπιπλέον γραφές: $40 + 17 = 57$. Τέλος, στὴν ὁμάδα Γ_3 (1812) $\rightarrow N$ φτάνουμε στὴν ἀκμὴ αὐτῆς τῆς ὁμάδας: 6 πρόσθετες γραφές⁵⁶: μιὰ ὁμάδα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 8 ἐκδόσεις (ἀπὸ τὸ 1812 μέχρι τὸ 1836) ἔχει 63 ὅμοιες γραφές, 56 ἀπὸ τὶς ὁποῖες συναντοῦμε καὶ στὶς ἐκδόσεις $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$ (ποῦ, ὅπως βλέπουμε καὶ θὰ δοῦμε ἀκόμα, ἔχουν πολὺ στενές σχέσεις μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ) καὶ 34 σ' ὅλες τὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις (μέχρι τὴ Φ_3)⁵⁷.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἐνισχύεται ἀκόμα περισσότερο ὅταν πάρουμε ὑπόψη μας καὶ τὸν κατάλογο Β'. Ἐκεῖ βρίσκουμε τὶς ἀκόλουθες ἀσυνείδητες ἀλλαγές: $\Gamma \rightarrow \Gamma_5$ (χωρὶς ὅμως τὴ Γ_3) στ. 775, $\Gamma_3 \rightarrow N$ στ. 589, $\Gamma_3 \rightarrow \Gamma_6$ στ. 933. Ἐδῶ βλέπουμε πιὸ καθαρὰ καὶ τὶς στενές σχέσεις μὲ τὴ Ν: $\Gamma_3 \rightarrow N$ στ. 589, $\Gamma_6 \rightarrow N$ στ. 529, 984, καὶ μὲ τὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις: $\Gamma_3 \rightarrow \Phi_1$ στ. 7, $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_1$ στ. 124, 380, 975⁵⁸.

Δὲ λύθηκε ἀκόμα ὅμως τὸ πρόβλημα τῆς αἰτίας γιὰ τὴν ὁποία οἱ

51. Οἱ $\Theta\Theta_1$ συσχετίζονται μὲ τὶς ΑΑ₁ ἀκόμα καὶ στοὺς στ. 593 καὶ 1011, καὶ μόνο μὲ τὴν Α στοὺς στ. 93 καὶ 440. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα βλ. παρακάτω στὴν § 3.2.6.

52. Στὶς ἐπόμενες σελίδες θὰ δοῦμε ὅτι ὑπάρχουν εὐλογες αἰτίες νὰ θεωροῦμε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἀνδρεόλα συγγενὴ τῆς ὁμάδας τῶν ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ.

53. Μὲ 22 ἀπ' αὐτὲς συσχετίζονται καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἐκδόσεις μέχρι τὴ Φ_3 καὶ ἐφτά μόνο μὲ τὶς $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$ (δηλ. χωρὶς τὶς ΑΠΑ₁).

54. Πέντε ἀπ' αὐτὲς συναντοῦμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις καὶ τέσσερις μόνο στὶς $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$.

55. Ἐξὶ ἀπ' αὐτὲς συναντοῦμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις καὶ ἐννιά μόνο στὶς $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$.

56. Μία ἀπ' αὐτὲς βρίσκουμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις καὶ δυὸ μόνο στὶς $\Phi\Phi_1\Phi_2Z\Phi_3$.

57. Βλ. τὶς σημειώσεις 53, 54, 55 καὶ 56.

58. Βλ. καὶ τὴν § 3.2.5.

ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ δὲ σχηματίζουν καθόλου συμπαγὴ ομάδα παρὰ μόνο ἀπὸ τὶς Γ_2 καὶ Γ_3 καὶ πέρα. Εἶναι σὰ νὰ μὴν ἔχουν βρεῖ ἀκόμα τὴν ἀληθινὴ ὑπόστασή τους οἱ ἐκδόσεις Γ (1782) καὶ Γ_1 (1796). Κι ἔτσι ἀκριβῶς εἶναι ἡ περίπτωσις: οἱ δυὸ αὐτὲς ἐκδόσεις συγγενεύουν περισσότερο μὲ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Βόρτολι (καὶ τοῦ Θεοδοσίου), καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴ B , παρὰ μὲ τὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ. Οἱ Γ καὶ Γ_1 ταυτίζονται μὲ τὴ B σὲ 49 περιπτώσεις ἢ μία (20 φορές $B \rightarrow \Theta_1 + 29$ φορές σὲ περιπτώσεις ὅπου λείπουν μιὰ —ιδίως ἡ B_1 — ἢ περισσότερες ἐνδιάμεσες ἐκδόσεις) καὶ σὲ 39 περιπτώσεις ἢ ἄλλη (16 φορές $B \rightarrow \Gamma_1 + 23$ φορές στὶς ἄλλες περιπτώσεις). Μιὰ ματιὰ στὸν κατάλογο Γ' φτάνει νὰ μᾶς διδάξει πὼς πρέπει νὰ ὑπάρχει πραγματικὰ μιὰ πολὺ στενὴ σχέση μεταξὺ τῶν B καὶ Γ : σὲ 12 περιπτώσεις ἡ Γ ἐπαναφέρει στὸ κείμενό της ἓναν ἰδιωματικὸ τύπο ποὺ παραλείφθηκε ἀπὸ μιὰ (2 φορές) ἢ ὅλες τὶς ἐνδιάμεσες ἐκδόσεις (10 φορές): βλ. τοὺς στ. 7, 44, 49, 106, 210, 294, 421, 526, 597, 604, 673 καὶ 964. Παρακάτω, στὶς παραγράφους γιὰ τὶς ἐκδόσεις Γ καὶ Γ_1 αὐτὲς καθυστερᾷ⁵⁹ θὰ δοῦμε πιὸ καθαρὰ τὶς ἰδιαίτερές τους σχέσεις μὲ τὴ B .

3.2.5. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ Φοίνικος μαζὶ μ' αὐτὴ τῆς Ζακύνθου (ἀπὸ τὰ 1842 μέχρι τὰ 1874) σχηματίζουν μιὰ πολὺ συμφυὴ ομάδα: σὲ 70 ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις ταυτίζονται μεταξὺ τους οἱ Φ , Φ_1 , Φ_2 , Z καὶ Φ_3 . Μόνο τέσσερις ἐξαιρέσεις βρέθηκαν: στοὺς στ. 500 (1), 614, 989 καὶ 1011. Σὲ μόνο 41 ἀπ' αὐτὲς τὶς 70 περιπτώσεις οἱ ΑΠΑ_1 , μ' ὅλο ποὺ βρίσκονται χρονικὰ ἀκριβῶς ἀνάμεσά τους (δημοσιεύτηκαν στὰ 1856, 1870 καὶ 1873), ἔχουν τὶς ἴδιες γραφές. Πρὸς τὸ παρὸν λοιπὸν σχετικὰ μὲ τὶς ΑΠΑ_1 συμπεραίνουμε ὅτι πρέπει νὰ σχηματίζουν δική τους ομάδα, ποὺ ἔχει βέβαια σχέσεις μὲ τὶς γύρω ἀπ' αὐτὲς ἐκδόσεις, ἀλλὰ ποὺ πρέπει νὰ ἔχει καὶ μ' ἄλλες.

Στὸν κατάλογο τῶν ἀσυνείδητων ἀλλαγῶν βλέπουμε τὸ ἴδιο: στενὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Φοίνικος (καὶ τῆς Z), ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ N καὶ «ἄλλες» ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ. Καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις φτάνουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ομάδα ΑΠΑ_1 ἔχει δική της θέση: $N \rightarrow \Phi_3$ στ. 680, 683 ($-\Phi_3$), $N \rightarrow \Phi_3$ (ἀλλὰ χωρὶς τὶς ΑΠΑ_1) στ. 354, 471, 794, $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_3$ στ. 234, 440, 824, $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_3$ ($-\text{ΑΠΑ}_1$) στ. 151, 541, 567, 779, 823, $\Gamma_5 \rightarrow \Phi_3$ στ. 1057, $\Gamma_{4a} \rightarrow \Phi_3$ ($\rightarrow \text{ΑΠΑ}_1$) στ. 489, $\Gamma_3 \rightarrow \Phi_1$ στ. 7, $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_1$ στ. 124, 380, 975, καὶ $N\Phi\Phi_1$ στ. 478, 1149.

3.2.6. Ἡ ομάδα ΑΠΑ_1 (1856-1870-1873) εἶναι ἡ πιὸ συμφυὴς

59. §§ 3.3.5. καὶ 3.3.7.

ἀπ' ὅλες: 71 ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις δείχνουν τὴν ἴδια γραφή: μόνο στοὺς στ. 93 καὶ 440 διαφέρει ἡ Α, καὶ στὸ 593 ἡ Π. Ἡ ἰδιαίτερη τοὺς θέση ἀνάμεσα στὶς γύρω ἀπ' αὐτὲς ἐκδόσεις, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε λίγο παραπάνω, προβάλλει μὲ σαφήνεια ἂν θυμηθοῦμε πὼς ἀπὸ τὶς 68 φορές ποὺ οἱ ΘΘ₁ ἔχουν τὴν ἴδια γραφή, οἱ ΑΠΑ₁ τὶς ἀκολουθοῦν σὲ 50 περιπτώσεις. Τὸ ἴδιο φαινόμενο τὸ διαπιστώνουμε στὶς περιπτώσεις ποὺ ἐπισημαίνονται στὸν κατάλογο Β': ΑΠΑ₁ στ. 55, ΑΠΑ₁ + ΘΘ₁ στ. 860, 862, ΑΠΑ₁ + ΘΓΘ₁Γ₁ στ. 932, Θ + Α στ. 259, καὶ Θ + ΑΑ₁ στὸν στ. 838, ὅπως καὶ στὸν κατάλογο Γ': 13 φορές ἐπαναφέρει ἡ Α ἰδιωματικούς τύπους, ποὺ τὶς εἶχαν ἀκόμα οἱ γύρω ἀπὸ τὶς ΘΘ₁ παλιὲς ἐκδόσεις στὸ κείμενό της· σὲ 11 ἀπ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὴν ἀκολουθοῦν οἱ ΠΑ₁⁶⁰.

3.3. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς καθαυτὲς

3.3.1. Σ' αὐτὴ τὴν παράγραφο θὰ μελετηθοῦν οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς καθαυτὲς πάνω σὲ δυὸ σημεῖα: α') θὰ ἐρευνήσουμε τὴν καταγωγή τους, δηλ. ἀπὸ ποῦ προέρχονται οἱ γραφὲς ποὺ ἔχουν, καὶ β') θὰ μελετήσουμε τὶς καινούργιες γραφὲς τους, δηλ. τὶς γραφὲς ποὺ ἐμφανίζονται στὰ κείμενα γιὰ πρώτη φορά, προσπαθώντας ν' ἀπαντήσουμε στὴν ἐρώτηση: τὶς γραφὲς αὐτὲς τὶς ἐπινόησαν οἱ ἐκδότες ἢ τὶς υἱοθέτησαν ἀπὸ κάποια ἄλλη πηγή, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι εἴτε μιὰ ἐκδοση ποὺ μᾶς εἶναι ἄγνωστη, εἴτε —καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ κατευθύνεται ἰδίως τὸ ἐνδιαφέρον μας— ἓνα χειρόγραφο, αὐτὸ δηλ. ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν ἐκδότη τῆς ἐκδοσης τοῦ Σάρου ἢ κάποιο ἄλλο.

Καὶ γι' αὐτὴ τὴν ἐρευνα θὰ χρησιμοποιήσουμε τοὺς γνωστοὺς πιά καταλόγους, ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο, δηλ. τὶς διαδοχικὲς ἐπεμβάσεις: αὐτὲς τὶς καινούργιες γραφὲς ποὺ πηγάζουν ξεκάθαρα ἀπὸ κάποια ὀρισμένη γραφή, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ καθορίσουμε ἀκριβῶς ποιά εἶναι ἡ πηγή της.

Γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ Βόρτολι τοῦ 1713 δὲ θὰ μιλήσουμε πιά. Παραπέμπουμε τὸν ἀναγνώστη στὴν παράγραφο ὅπου μελετήσαμε τὶς σχέσεις της μὲ τὴν τουρκικὴ μετάφραση κι ἐπομένως καὶ μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ Σάρου⁶¹.

60. Στoὺς στ. 50, 99, 212, 513, 569, 571, 605, 736, 753, 770, 807, 978 καὶ 1084.

61. § 2.4. ἐπ.

3.3.2. Τὸ *χφ*. *Κολλυβᾶ* (= *K*)⁶²

Πόσο πιστὴ εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνει τὸ *χφ*. *Κολλυβᾶ* τῆς ἔκδοσης ποὺ ἀντιγράφει; Ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις ποὺ παραθέτουμε στὸν κατὰλογο *A'* τὸ *K* ἀκολουθεῖ τῇ *B* μόνο 44 φορές, ποὺ εἶναι πολὺ λίγες σὲ σύγκριση μὲ τὰ ποσοστὰ ποὺ βρίσκει κανεὶς στὶς σχέσεις ἄλλων ἐκδόσεων. Ἐπομένως τὸ *K* εἰσάγει 30 καινούργιες γραφές, 25 ἀπὸ τὶς ὁποῖες υἱοθετοῦνται ἀπὸ τὴ *B*₁. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες πέντε τρεῖς ἀκολουθοῦνται ὅχι ἀπὸ τὴ *B*₁, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ *Θ* μαζὶ μ' ἄλλες ἐκδόσεις. Μᾶς μένουν λοιπὸν δυὸ ποὺ ἴσως νὰ μὴ βρίσκονται στὴν ἔκδοση *B**, μὰ νὰ γεννήθηκαν ἀπὸ τὴ φαντασία τοῦ ἀντιγράφου· εἶναι οἱ στ. 738 καὶ 1053. Συμπεραίνουμε πὼς στὶς συνειδητὲς ἀλλαγές, τουλάχιστον, ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνει τὸ *K* τῆς *B** εἶναι ἀρκετὰ πιστὴ. Παραπάνω εἶδαμε κιόλας ὅτι στὸ στ. 895 δὲν ἀκολουθεῖ τῇ *B*, ἀλλὰ τῇ *Σ*⁶³.

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης συμφωνοῦμε μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Μέγα ὡς πρὸς τὴν τοποθέτηση τῶν *B*, *K* καὶ *B*₁. Καὶ πραγματικὰ εἶχε δίκιο ποὺ τοποθέτησε τὸ *K* ἀνάμεσα στὶς ἄλλες δυό. Ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω, βρίσκουμε τὴν ὁμάδα *BKB*₁ 37 φορές ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις τοῦ κατὰλόγου *A'* (= 50%). *K* = *B* (καὶ ὅχι *B*₁) 7 φορές (= 9.4%), καὶ *K* = *B*₁ (καὶ ὅχι *B*) 25 φορές (= 33.7%). σὲ πέντε περιπτώσεις τὸ *K* δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τὴ *B* οὔτε μὲ τὴ *B*₁ (= 6.9%). Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὑπάρχουν, βέβαια, σχέσεις μεταξὺ τῶν *K* καὶ *B*, ἀλλὰ πὼς οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν *K* καὶ *B*₁ εἶναι πολὺ πιὸ στενές. Ἄν λάβουμε ὑπόψη καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι (μὲ ἐξαίρεση, βέβαια, τὶς 37 φορές ποὺ συναντιέται ἡ ὁμάδα *BKB*₁) ἡ *B*₁ εἶναι ὅμοια μὲ τὴ *B* μόνο 3 φορές, δὲν μπορούμε παρὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ *K* βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς *B* καὶ *B*₁⁶⁴, ἀλλὰ πιὸ κοντὰ στὴ *B*₁, γιατί, πρῶτον, δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ συνέλαβε ὁ ἐκδότης τῆς *B** καὶ τὶς 30 καινούργιες γραφές μόνος του.

62. Μ' ὅλες τὶς προσπάθειες ἀπὸ μέρος μας καὶ ἀπὸ μέρος ἄλλων προσώπων δὲν κατορθώσαμε νὰ μελετήσουμε τὸ *χφ*. *Κολλυβᾶ*. Ἡ ἰδιοκτήτριά του, ἡ *Κα* *I*. Βασιλειάδη, δὲ μᾶς τὸ ἐπέτρεψε, γιατί φοβόταν μήπως πάθει ζημιές. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι θὰ τὸ βγάλει σὲ μικροφίλμ πρὶν κυκλοφορήσει ἡ καινούργια κριτικὴ ἔκδοση. Γ' αὐτὴ τὴ μελέτη χρησιμοποίησαμε, ἀναγκαστικά, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρει ὁ Μέγας στὴν ἔκδοσή του.

63. Βλ. § 2.4.3.

64. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ἀποδείξεις: α') τὸ *K* προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ *B*, ὅχι ἀπὸ τὴ *B*₁: στ. 738, 1011 καὶ 1067· β') γιὰ τὸ στ. 1067 παρατηρεῖται ἀκόμα καὶ ὅτι ἡ *B*₁ δὲν μπορεῖ νὰ προέρθει ἄμεσα ἀπὸ τὴ *B*, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὸ *K* (= *B**), καὶ ὅχι βέβαια ἀντίστροφα.

πρέπει μερικές νά είχαν εισαχθεῖ στήν παράδοση πρὶν ἀπ' αὐτόν. Καὶ δεύτερο: $K = B$ σὲ 9.4% τῶν περιπτώσεων καὶ $K = B_1$ σὲ 33.7%. Ἄν εἶναι λοιπὸν τὸ B^* μιὰ ἀπὸ τὲς τρεῖς λαθάνουσες ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1745, 1754 καὶ 1755, τότε πρέπει νά εἶναι τουλάχιστον αὐτὴ τοῦ 1754.

Τὲς καινούργιες γραφές ποὺ εἰσάγει τὸ K βρίσκουμε στοὺς στ. 75, 153, 176, 247, 318, 380, 392, 423, 435, 460, 500 (2), 523, 526, 541, 614, 627, 678, 694, 738, 768, 829, 857, 859, 912, 944, 949, 995, 1041, 1053, 1105⁶⁵. Γιὰ τὲς περισσότερες ἀπ' αὐτὲς ὑπάρχουν ἐνδείξεις, στήν τουρκικὴ μετάφραση, ὅτι δὲ βρίσκονται στὴ Σ μόνο γιὰ τοὺς στ. 75, 380, 523, 574, 614, 678, 857, 859, 944 καὶ 1054 δὲν μπορούμε νά εἰμαστε σίγουροι. Αὐτὲς τὲς γραφές, λοιπὸν, μπορεῖ νά τὲς βρῆκε ἡ B^* στὴ Σ ἢ σὲ μιὰν ἄλλη ἄγνωστη ἐκδοση μετὰ τὴ B ποὺ εἶχε διατηρήσει γραφές ἀπὸ τὴ Σ ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ κείμενο τῆς B .

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ στ. 895 ὑπάρχουν τρεῖς ἄλλες περιπτώσεις γιὰ τὲς ὁποῖες ὑπάρχουν τέτοιες ἐνδείξεις στήν τουρκικὴ μετάφραση ποὺ καθιστοῦν πιθανὴ τὴν προέλευσή τους ἀπὸ τὴ Σ (ἢ ἀπὸ ἄλλη ἄγνωστη ἐκδοση): στ. 627, 949⁶⁶ καὶ 995.

Τὸ συμπέρασμά μας εἶναι ὅτι: α') οἱ καινούργιες γραφές τοῦ K ($= B^*$) ἢ δὲ βρίσκονταν στὴ B^* , ἀλλὰ εἰσάχθησαν ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ K [στ. 738 (;), 1011 καὶ 1053 (;)], ἢ δὲν εἶναι καινούργιες γραφές, ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ Σ [στ. 627 (;), 895, 949 (;) καὶ 995 (;)], ἢ ἴσως νά μὴν εἶναι καινούργιες γραφές γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν καθαρὲς ἐνδείξεις γιὰ αὐτὸ στὴ μετάφραση (βλ. παραπάνω), ἢ εἶναι πραγματικὰ καινούργιες, ἀλλὰ τόσο ἀσήμαντες ποὺ νά μπορούσε ὁ καθένας ποὺ εἶχε τὸ κείμενο τῆς B μπροστά του νά τὲς ἐπινοήσει β')

65. Σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο δὲν ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση τοῦ στ. 1011, γιὰτὶ εἴμαστε σχεδὸν σίγουροι πὼς αὐτὴ ἡ γραφὴ δὲ βρισκόταν στὴ B^* , ἀλλὰ πὼς τὴν χρωστοῦμε στὸν ἀντιγραφέα τοῦ K . δὲν ἀναφέρουμε, ἐπίσης, οὔτε τέσσερις ἄλλες περιπτώσεις ποὺ μποροῦν νά θεωρηθοῦν σὰν τυπογραφικὰ λάθη ἢ σὰν γραφές ποὺ νά τροποποιοῦνται πολὺ εὐκόλῃ ἀπὸ τὸν καθένα: στ. 190 καὶ μὴ τ' ὀρίσ' B > - μὴ τὸ ὀρίσ' $KB_1\Gamma_1 \rightarrow$, στ. 486 Θέσωμεν B > πέσωμεν $K\Gamma_3\Phi_1Z\Phi_3\Lambda\Lambda_1$, στ. 574 μερικὰ B > μερικὸ $KB_1\Theta\Theta_1\Gamma_6 \rightarrow$, στ. 1011 νεκρὸν B > νεκρὰν $K \rightarrow$. Τέλος παραλείψαμε τὸ στ. 895 (νὰ μ' ἐβλεπες), γιὰτὶ μπορούμε νά εἴμαστε κάπως σίγουροι πὼς αὐτὴ δὲν εἶναι καινούργια γραφὴ τῆς B^* , ἀλλὰ πὼς τὴν υἱοθέτησε ἀπὸ τὴ Σ (ἢ ἀπὸ μεταγενέστερη ἐκδοση, ἀλλὰ ὅχι ἀπὸ τὴ B).

66. Βλ. § 2.4.3. Ἴσως ἡ Σ νά εἶχε «λύσε του τὰ δεσμικά» ($= M$), ποὺ τὸ ἀλλάξε ἡ B σὲ «ἔλυσε τοῦτα τὰ δεσμά», ποὺ μεταποιήθηκε πάλι ἀπὸ τὴ B^* σὲ «λύσε ἐτοῦτα τὰ δεσμά».

οἱ γραφές τῆς ἔκδοσης B* εἶναι γραφές ποὺ βρίσκουμε ἢ στὴ Σ ἢ στὴ Β ἢ εἶναι καινούργιες· γ') τὸ κείμενό της ἐπομένως βασίζεται σὲ μιὰ ἄγνωστη ἔκδοση, ποὺ θὰ συνδύαζε αὐτὲς τὲς δυὸ ἐκδόσεις· δ') ὁ ἐκδότης τῆς B* δὲν χρησιμοποίησε ἄλλες πηγές ἔξω ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν ἐκδόσεων.

3.3.3. Βόρτολις 1760 (= B₁)

Τὸ κείμενο τῆς B₁ διαφέρει ἀπ' αὐτὸ τοῦ K 14 φορές, ἀνάμεσα στὲς ὁποῖες ὑπάρχουν τρεῖς περιπτώσεις ποὺ βρίσκουμε καὶ στὸ κείμενο τῆς B⁶⁷ καὶ μία περίπτωση ὅπου ἡ B₁ δὲν ἀκολουθεῖ οὔτε τὸ K οὔτε τὴ Β, ἀλλὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Σάρου⁶⁸. Τὰ δυὸ κείμενα ταυτίζονται 60 φορές ἀπὸ τὲς 74.

Κοινὰ τυπογραφικὰ λάθη δὲν ὑπάρχουν, οὔτε βέβαια καὶ περιπτώσεις ὅπου ἐπαναφέρονται ἰδιωματικοὶ τύποι. Συναντιοῦνται ὅμως δυὸ περιπτώσεις ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σὰν διαδοχικὲς ἐπεμβάσεις: στοὺς στ. 738 καὶ 895 τὸ κείμενο τῆς B₁ εἶναι ἡ φυσικὴ συνέπεια τοῦ κειμένου ποὺ μᾶς δίνει ἡ Β.

Ἡ B₁ ἔχει δέκα καινούργιες γραφές· εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

— στ. 2: αὐτὸ τό, εὐκολονόητο ἄλλωστε, λάθος εἰσάχθηκε ἀπὸ τὴ B₁ ἢ προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἀπ' τὲς προηγούμενες λαθάνουσες ἐκδόσεις.

— στ. 12: εἶναι (λανθασμένη) διόρθωση τοῦ μέτρου ἢ καὶ αὐτόματο λάθος ποὺ προξενεῖται ἀπὸ τὸ προηγούμενο «τὸ ἐπιθυμᾷ».

— στ. 51: διόρθωση μιᾶς συλλαβῆς ποὺ βασίζεται στὸ κείμενο τῆς B*.

— στ. 93: ἴσως νὰ προῆρθε ἀπὸ τὴ Σ ἢ ἄλλη ἄγνωστη ἔκδοση· ἀλλιῶς ἡ παρεμβολὴ τοῦ «κἂν» εἶναι εὐρημα τοῦ ἐκδότη τῆς B₁.

— στ. 585: λανθασμένη ἀντιστροφή δυὸ λέξεων.

— στ. 738: «διόρθωση» ποὺ προξενεῖται ἀπὸ παρὰ νόηση τοῦ κειμένου τῆς Β.

— στ. 773: πετυχημένη διόρθωση τοῦ κειμένου· τὴ βρῆκε ὁ ἐκδότης μόνος του ἢ προέρχεται ἀπ' ἄλλοῦ.

— στ. 895: ἡ B₁ ἀκολουθεῖ τὴ Β (καὶ ὅχι τὲς ΣΒ*), εἰσάγοντας μιὰ μικρὴ διόρθωση.

— στ. 1011: πιθανῶς νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 1041: διόρθωση, πιθανῶς βασισμένη στὸ κείμενο τῆς B*.

67. Στ. 523, 1053 καὶ 1105.

68. Στ. 824· βλ. § 2.4.3.

Συμπεράσματα: α') τὸ κείμενο τῆς B_1 μᾶλλον δὲν προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς B^* , ἀλλὰ ἀπὸ μιᾶν ἄλλη, ἄγνωστη, ἔκδοση πού εἶχε διατηρήσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς B^* , καὶ τὶς λίγες γραφές πού ἔχει ὁμοιες μετὰ τὶς B καὶ Σ · β') ἀνάμεσα στὶς καινούργιες γραφές βρήκαμε μόνο μία περίπτωση πού ἴσως νὰ προῆρθε ἀπὸ ἄλλη πηγή. Μποροῦμε νὰ εἰμαστε σίγουροι ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς B_1 δὲν εἶχε μπροστά του παρὰ μόνο τὴν ἔκδοση στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε παραπάνω.

3.3.4. Θεοδοσίου 1777 (= Θ)

Ἡ ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου, τοῦ 1777, εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις πού γνωρίζουμε, πού ἀρχίζει νὰ πλέκει τὶς γραφές τῆς B μ' αὐτὲς τῶν K καὶ B_1 . Στὸν κατάλογο A' βλέπουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς 26 περιπτώσεις ὅπου οἱ B , K , B_1 καὶ Θ ἔχουν τὴν ἴδια γραφή ὅπως καὶ ἀπὸ τὶς 12 ὅπου ἡ ἴδια ἡ Θ εἰσάγει μιὰ καινούργια γραφή, 20 περιπτώσεις ὅπου ἡ Θ ταυτίζεται μετὰ τὴ B^{69} καὶ 16 στὶς ὁποῖες ἡ Θ ἀκολουθεῖ τὶς καινούργιες μορφές πού ἐμφανίζουν οἱ B^* καὶ B_1^{70} . $\Theta = B$ σὲ 13 περιπτώσεις, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ γραφή αὐτὴ στὶς ἐνδιάμεσες ἐκδόσεις· $\Theta = K$ σὲ τρεῖς περιπτώσεις, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ γραφή στὶς ἄλλες δυό⁷¹. $\Theta = B_1$ μόνο μιὰ φορά, χωρὶς νὰ βρίσκεται ἡ γραφή αὐτὴ στὶς B καὶ B^{*72} . Ὅποια καὶ νὰ εἶναι λοιπὸν ἡ ἄμεση πηγὴ τῆς Θ , αὐτὴ πρέπει νὰ εἶχε μιὰ πολὺ σαφὴ τάση στὴν κατεύθυνση τῆς B^{73} . Τὴν ἴδια τάση τὴ διακρίνουμε καὶ σὲ τέσσερις περιπτώσεις ὅπου τὸ κείμενο τῆς Θ ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπ' αὐτὸ τῆς B : στ. 678, 738, 829 καὶ 859. Στὸν τρίτο κατάλογο, τέλος, βρίσκουμε ἑξὶ περιπτώσεις ὅπου ἡ Θ ἀκολουθεῖ τὴ B σὲ ἰδιωματικούς τύπους πού δὲν ὑπάρχουν πιά στὶς B^* καὶ B_1 : στ. 212, 395, 513, 569, 807, 978.

Ἡ Θ ἔχει 12 καινούργιες γραφές, ἀλλὰ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἀλλαγὴ εἶναι ἀσήμαντη:

— ὁδηγ. στὸ στ. 197: μιὰ ἰδιοτροπία τῶν ἐκδόσεων τοῦ Θεοδοσίου,

69. $BK\Theta$ 6, $BB_1\Theta$ 1, καὶ $B\Theta$ 13 φορές.

70. $KB_1\Theta$ 12, $K\Theta$ 3, καὶ $B_1\Theta$ 1 φορές.

71. Συνολικὰ ἡ Θ ταυτίζεται μετὰ τὸ K 47 φορές: $\Theta = K$ 3, $\Theta = BK$ 6, $\Theta = KB_1$ 12 καὶ $\Theta = BKB_1$ 26 φορές.

72. Συνολικὰ ἡ Θ συμπίπτει μετὰ τὴ B_1 40 φορές: $\Theta = B_1$ 1, $\Theta = KB_1$ 12, $\Theta = BB_1$ 1 καὶ $\Theta = BKB_1$ 26 φορές.

73. Ἐνδιαφέρει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ Θ εἶναι ἡ πρώτη ἔκδοση στὴν ὁποία δὲ βρίσκουμε πιά γραφές πού ὑπάρχουν μόνο στὴ Σ .

πού τὴν ἀκολουθεῖ ὕστερα καὶ ἡ ομάδα ΑΠΑ₁. Πρέπει νὰ εἶναι πρωτοβουλία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐκδότη⁷⁴.

— στ. 354: τυπογραφικὸ λάθος⁷⁵.

— στ. 448: νόμιζε μᾶλλον ὁ ἐκδότης πὼς τὸ τ ἦταν τυπογραφικὸ λάθος, ἀντὶ γιὰ λ.

— στ. 500(2): μικρὴ διόρθωση πού περιορίζεται σὲ ἓνα μόνο γράμμα⁷⁶.

— στ. 649: πιθανῶς νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 805: μικρό, εὐκολονόητο σφάλμα.

— στ. 844: νόμιζε ὁ ἐκδότης πὼς τὸ «σφάμα» ἦταν τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 851: σφάλμα πού προξενήθηκε ἀπὸ τὸν προηγούμενο στίχο.

— στ. 1026: παράξενο (τυπογραφικὸ) λάθος, ἡ μήπως τὸ θεωροῦσε ὁ ἐκδότης σὰ διόρθωση;

Συμπεράσματα: α') Ὁ ἐκδότης τοῦ Θ θὰ πρέπει νὰ εἶχε μπροστὰ του μιὰν ἔκδοση στὴν ὁποία εἶχαν κιόλας σμιχτεῖ οἱ γραφές τῶν Β, Β* καὶ Β₁, ἀλλὰ πού εἶχε καὶ μιὰ σαφὴ τάση πρὸς τὴ Β. Σίγουρα δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ Β₁, ἀλλὰ ἴσως νὰ εἶναι μιὰ ἀπ' τὶς λαθάνουσες ἐκδόσεις τῶν ἐτῶν 1766 καὶ 1771. β') Μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ ἀπόλυτη σιγουριά ὅτι ὁ ἐκδότης τῆς Θ δὲ χρησιμοποίησε ἄλλη πηγὴ παρὰ τὴν ἔκδοση αὐτή.

3.3.5. Γλυκὴς 1782 (= Γ)

Ἡ Γ εἶναι μιὰ πολὺ συντηρητικὴ ἔκδοση: παρέχει μόνο τέσσερις καινούργιες γραφές. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ταυτίζεται εὐκολὰ μὲ τὴν ἀμέσως προηγούμενη ἔκδοση, τὴ Θ, γιατί ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τέσσερις καινούργιες γραφές τῆς διαφέρει ἀπ' ἐκείνη 13 φορές. Σ' αὐτὲς τὶς 13 γραφές συμπίπτει 9 φορές μὲ τὴ Β, 2 φορές μὲ τὶς ΒΚΒ₁ καὶ 2 φορές μὲ τὶς ΒΚ. Κάνει ἐντύπωση ὅτι ἡ τάση στὴν κατεύθυνση τῆς Β, πού εἶναι ἰσχυρὴ στὴ Θ (συμπίπτει μὲ τὴ Β 46 φορές συνολικά), εἶναι ἀκόμα πιὸ ἐντονὴ στὴ Γ: 53 φορές⁷⁷. Ἄν συνεχίσουμε αὐτοὺς τοὺς συνδυα-

74. Βλ. καὶ σημ. 28. Ἴσως νὰ χρωστοῦμε τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ στὴν εἰδικὴ γνώση τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἀπὸ τὸν ἐκδότη: τὸ ὄνομα «Θαμαρ» βρίσκεται στὴ Γεν. 38,6 καὶ 11. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητο πὼς καὶ ὁ διασκευαστὴς τῆς τουρκικῆς μετάφρασης (τοῦ 1844· βλ. σημ. 13) εἰσάγει τὴν ἴδια ἀλλαγὴ, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν (ἄλλες) ἐνδείξεις γιὰ ἐνδεχόμενη υἱοθέτησή της ἀπὸ μιὰ ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου.

75. Ἐτσι καὶ στοὺς στ. 500(1) καὶ 1112 (ἀπὸ τὸ «ἡ ἀπὸ τὸν νοῦ» παραλείπει τὸ «ἦ»), πού δὲν παραθέτουμε στὸν κατάλογο Α'.

76. Ἐτσι καὶ στοὺς στ. 678, 738 καὶ 859.

77. Β → Γ 22, ΒΚΒ₁ Γ 2, ΒΚΘΓ 5, ΒΚΓ 2, ΒΒ₁ΘΓ 1, ΒΘΓ 12 καὶ ΒΓ 9 φορές.

σμούς, αλλά τώρα σχετικά με το K και τη B_1 , βλέπουμε το αντίθετο: $\Theta = K$ 47 φορές, αλλά $\Gamma = K$ 38 φορές. $\Theta = B_1$ 40 φορές, αλλά $\Gamma = B_1$ μόνο 33 φορές· οι συνδυασμοί $K\Gamma$ και $B_1\Gamma$, χωρίς να υπάρχει ή γραφή άλλοῦ, δὲ βρίσκονται: σ' ὅλες τις περιπτώσεις ἢ ἡ B ἢ ἡ Θ ἢ και οἱ δυὸ μαζί ἔχουν τὴν ἴδια γραφή. Κάτι ἄλλο ποὺ κάνει ἐντύπωση εἶναι ὅτι ἡ Γ δὲν ἀκολουθεῖ καμιά ἀπὸ τὶς καινούργιες γραφές τῆς B_1 , ἐνῶ ἀπὸ τὶς 30 ποὺ παρέχει τὸ K δὲν ἀκολουθεῖ παρὰ μόνο ἐφτά. Ἀπὸ τὶς 12 καινούργιες γραφές τῆς Θ υἱοθετεῖ, ὅμως, ἑννιά.

Στὰ τυπογραφικὰ λάθη βρίσκουμε δυὸ περιπτώσεις ποὺ παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον: στ. 784: $BKB_1\Theta\Gamma$ καὶ στ. 932: $\Theta\Gamma_1$. Στὸν κατάλογο Γ' διαπιστώνουμε καὶ πάλι τὴ δυνατὴ τάση τῆς Γ πρὸς τὴ B : 13 φορές ἡ Γ παρέχει ἕναν ιδιωματικὸ τύπο ποὺ δὲν ὑπάρχει σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ἄλλες, προηγούμενες, ἐκδόσεις παρὰ μόνο στὴ B .

Οἱ τέσσερις καινούργιες γραφές τῆς Γ εἶναι οἱ ἐπόμενες:

— στ. 539: πιθανῶς νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 607: βλ. τὴν προηγούμενη περίπτωσι.

— στ. 623: πετυχημένη διόρθωσι, ποὺ περιορίζεται ὅμως σ' ἕνα μόνο γράμμα.

— στ. 755: μ' ὅλο ποὺ ἔχει νόημα ἡ ἀλλαγὴ, πιθανῶς νὰ πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ τυπογραφικὸ λάθος.

Συμπεράσματα: α') Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορίσουμε τὴν πηγὴ αὐτῆς τῆς ἐκδόσης. Θ ἀποροῦσε νὰ εἶναι ἡ Θ , ἀλλὰ μόνο ἂν εἶχε ὁ ἐκδότης τῆς Γ τὴ B δίπλα της. Ἐπίσης θὰ ἀποροῦσε νὰ εἶναι μιὰ ἐκδοσι ἀνάμεσα στὶς Θ καὶ Γ (γιὰ τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἔχουμε πληροφορίες), ἀλλὰ καὶ γι αὐτὴ ὑπάρχει τὸ ἴδιο πρόβλημα: ἀπὸ ποῦ νὰ ἔχει πάρει καὶ αὐτὴ τὶς γραφές τῆς B ποὺ δὲν ἔχει ἡ Θ ; Μᾶλλον πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πηγὴ της εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λανθάνουσες ἐκδόσεις εἴτε μετὰ τὴ B_1 (σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὅμως ἡ ἄγνωστη ἐκδοσι θὰ πρέπει νὰ μὴν ἔχει ἐπηρεαστεῖ καθόλου ἀπὸ τὴ B_1 , ἀφοῦ ἡ Γ δὲν ἔχει τὶς καινούργιες γραφές της, ὅπως καὶ νὰ παρέχει τὶς περισσότερες καινούργιες γραφές τῆς Θ), εἴτε πρὶν ἀπὸ τὴ B_1 , ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἐπίσης πὼς ὁ ἐκδότης τῆς B_1 δὲν εἶδε αὐτὴ τὴν ἐκδοσι καὶ ὅτι καὶ αὐτὴ παρέχει κίβλας κάποιες γραφές ποῦ, ὅσο ξέρουμε, ἐμφανίζονται στὴ Θ γιὰ πρώτη φορά. β') Στὴ Γ δὲν ὑπάρχει κανένα ἔχνος ἄλλων πηγῶν.

3.3.6. Θεοδοσίου 1791 (= Θ_1)

Μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ σιγουριά πὼς ἡ πηγὴ τῆς Θ_1 δὲν εἶναι ἡ Γ : δὲν ἀκολουθεῖ οὔτε μιὰ ἀπὸ τὶς καινούργιες γραφές της καί, ἐπιπλέον,

διαφέρει απ' αυτή 15 φορές. Με τη Θ όμως ταυτίζεται πολύ όμορφα: 69 φορές έχουν οι δυο τις ίδιες γραφές⁷⁸, μόνο που οι υπόλοιπες πέντε δεν είναι καινούργιες γραφές —δεν τις έχει ή Θ_1 καθόλου!—, αλλά προέρχονται, όπως φαίνεται τουλάχιστον, από τη B_1 ⁷⁹. Αφού δεν είναι πολύ φυσικό να υποθέσουμε πώς ο εκδότης είχε και τη Θ και τη B_1 μπροστά του ούτε, βέβαια, πώς κατά σύμπτωση άλλαξε το κείμενο της Θ μ' ένα τρόπο που να συμπέσει και στις πέντε περιπτώσεις με τη B_1 ⁸⁰, μάς απομένει μόνο μία λύση: ο εκδότης⁸¹ χρησιμοποίησε ένα αντίτυπο της Θ μέσα στο οποίο κάποιος άλλος ή αυτός ο ίδιος είχε αντικαταστήσει μερικές γραφές με γραφές από άλλη έκδοση, που μπορεί να ήταν η ίδια ή B_1 ή κάποια μεταγενέστερη.

Άλλες πηγές από τη Θ δε χρησιμοποιήθηκαν για τη σύνθεση του κειμένου της Θ_1 .

3.3.7. Γλυκής 1796 (= Γ_1)

Και γι' αυτή την έκδοση μπορούμε να είμαστε κάπως σίγουροι ως προς την άμεση πηγή της: 65 από τις 74 φορές συμπίπτει ή Γ_1 με τη Γ · ανάμεσα σ' αυτές υπάρχουν και 14 περιπτώσεις όπου ή ενδιαμέση έκδοση, ή Θ_1 , παρέχει διαφορετική γραφή. Άνάμεσα στις έξι καινούργιες γραφές που εισάγονται από τη Γ_1 υπάρχουν δυο (στοιχ. στ. 539 και 607) όπου ή γραφή της Γ_1 δεν είναι δυνατό να προέρχεται παρὰ μόνο από τη Γ . Άνάμεσα στα τυπογραφικά λάθη του καταλόγου Β' βρίσκουμε δυο περιπτώσεις όπου οι Γ και Γ_1 έχουν κοινό λάθος (στ. 775 και 784) και μία όπου κοινό σφάλμα έχουν επίσης οι Γ , Θ , και Γ_1 (στ. 932).

Υπάρχουν όμως τρεις περιπτώσεις που αμβλύνουν αυτή την εικόνα: στους στ. 247, 392 και 627 ή Γ_1 δεν ακολουθεί τη Γ ούτε παρέχει καινούργια γραφή, αλλά δίνει γραφές που έχει κοινές με τις $KB_1\Theta\Theta_1$ (στις δυο πρώτες περιπτώσεις) και με τις $KB_1\Theta_1$ ⁸².

78. Επιπλέον έχουν κοινά και τέσσερα τυπογραφικά λάθη: στ. 805, 860, 862, 940, και υπάρχει και μια περίπτωση διαδοχικής επέμβασης: στο στ. 838 ή γραφή της Θ_1 αναγκαστικά προέρχεται από το κείμενο της Θ .

79. Είναι οι στ. 2 (= B_1), 318 (= KB_1), 500(2) (= KB_1), 627 (= KB_1) και 844 (= $BKB_1\Gamma$).

80. Κάτι τέτοιο θά το δεχόμαστε για τους στ. 627 και 844, που αλλάζονται κάπως εύκολα και φυσικά, λόγω του μέτρου τη μία φορά και λόγω του νοήματος την άλλη.

81. Κάθε φορά που λέμε «εκδότης» σ' αυτές τις περιπτώσεις, θά μπορούσαμε να πούμε και «τυπογράφος» ή ακόμη και «διορθωτής».

82. Επομένως οι κοινές γραφές των Θ_1 και Γ_1 φτάνουν στα 54.

Οι καινούργιες γραφές της είναι οι ακόλουθες:

— στ. 440: μικρή «διόρθωση» που προξενείται από παρανόηση τῆς λέξης «ποδόζαλα»⁸³.

— στ. 714: ἴσως νά εἶναι τυπογραφικό λάθος· ἀλλιῶς, τὸ ἐπινόησε ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης.

— στ. 766: «διορθώθηκε» ἀσυλλόγιστα ἀπὸ ἓναν ἐκδότη που δὲν ἔκαμε τὸν κόπο νὰ διαβάσει λίγο παραπέρα.

— στ. 1045: (ἐσφαλμένη) πρόσθεση μιᾶς συλλαβῆς γιὰ λόγους εὐκολονόητους.

Συμπεράσματα: α') Τὸ πρόβλημα τῆς πηγῆς τῆς Γ_1 δὲ λύνεται, νομίζουμε, μὲ τὸ νὰ προσδιορίσουμε τὴ λανθάνουσα ἔκδοση τοῦ Π. Θεοδοσίου τοῦ 1795 σὰν πηγῇ: θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι μιὰ ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου θὰ εἶχε ἀκόμα περισσότερες γραφές που θὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Θ_1 , καὶ βέβαια ὅχι ἀπὸ τὴ Γ . Καὶ ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατὰ σύμπτωση ἀλλάχτηκαν τρεῖς γραφές τῆς Γ ἔτσι που νὰ συμπίσουν μὲ γραφές που βρίσκουμε καὶ στὴ Θ_1 —καὶ πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι αὐτὴ τὴ φορὰ ἡ ἀντίστασή μας σ' αὐτὴ τὴ λύση εἶναι πιὸ ἀδύνατη παρὰ στὴν περίπτωση τῆς Θ_1 — ἢ πὼς κάποιος εἶχε ἀντικαταστήσει μερικές γραφές μὲ γραφές ἀπὸ τὴ Θ_1 π.χ., στὸ ἀντίτυπο τῆς Γ που χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴ στοιχειοθέτηση τῆς Γ_1 . β') Γ_1 αὐτὴ τὴν ἔκδοση δὲ χρησιμοποιήθηκαν ἄλλες πηγές.

3.3.8. Γλυκῆς 1803 (= Γ_2)

Σὲ 56 ἀπὸ τὶς 74 περιπτώσεις τοῦ καταλόγου Α' ἡ Γ_2 συμπίπτει μὲ τὴ Γ_1 , καὶ μάλιστα ἑξὶ φορές μόνο μὲ τὴ Γ_1 , χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἡ γραφὴ αὐτὴ σ' ἄλλες ἐκδόσεις. Ἡ Γ_2 παρέχει ἑξὶ καινούργιες γραφές, δυὸ ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται ἀναγκαστικά ἀπὸ γραφές τῆς B_1 (στ. 93 καὶ 1011). Κι ἐδῶ κιόλας βλέπουμε πὼς μ' αὐτὴ τὴν ἔκδοση οἱ ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ ἔχουν ἀρχίσει νὰ τροποποιοῦνται⁸⁴: ἐπηρεάζονται ὅλο καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴ B_1 ἢ ἀνάλογες ἐκδόσεις. Αὐτὸ δείχνουν καὶ οἱ ὑπόλοιπες 12 (ἀπὸ τὶς 74) γραφές της: ὅλες αὐτὲς βρίσκονται μόνο στὴ B_1 ἢ σὲ ομάδες ἐκδόσεων στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ B_1 ⁸⁵.

Στὸν κατάλογο Β' βρίσκουμε τὴ Γ_2 μόνο δυὸ φορές: στοὺς στ. 775

83. Γιὰ τὶς περιπτώσεις τῶν στ. 539 καὶ 607 βλ. λίγο παραπάνω.

84. Βλ. καὶ § 3.2.4.

85. = B_1 στ. 12, 895 = KB_1 στ. 75, 829, 857, 859 = BKB_1 στ. 649 = $B_1\Theta_1$ στ. 2 = $KB_1\Theta_1$ στ. 318 = $B_1\Theta\Theta_1$ στ. 51 = $KB_1\Theta\Theta_1$ στ. 949, 995.

($\Gamma\Gamma_1\Gamma_2$) και 784 ($BKB_1\Theta\Gamma\Gamma_1\Gamma_2$). Μόνο για την πρώτη περίπτωση μπορούμε να είμαστε κάπως σίγουροι ότι προέρχεται από τη Γ_1 .

Οι καινούργιες γραφές της είναι οι επόμενες:

— στ. 93: μικρή διόρθωση του κειμένου της B_1 .

— στ. 251: μια άσημαντη παραλλαγή.

— στ. 578: ίσως να είναι τυπογραφικό λάθος.

— στ. 593: μετάβαση από παρατατικό σε άοριστο, που περιορίζεται σ' ένα μόνο γράμμα· πιθανώς να θεωρούσε ο εκδότης την παλιά γραφή σαν τυπογραφικό λάθος.

— στ. 824: λαμπρή διόρθωση που βασίζεται στη ρίμα (τόσο λαμπρή που την υιοθέτησε και ο Μέγας στην έκδοσή του). Δε νομίζουμε πως τη βρήκε σ' άλλη πηγή (που θάπρεπε να είναι άλλο χειρόγραφο απ' αυτό που χρησιμοποιήθηκε από τον εκδότη της Σ , αφού εκείνο παρα έχει πιθανώς άλλη γραφή).

— στ. 1011: μια (όχι πετυχημένη) προσπάθεια του εκδότη να δημιουργήσει κάτι που να δίνει νόημα από τη γραφή που έχει ή B_1 .

Συμπεράσματα: α') Η άμεση πηγή του Γ_2 δεν είναι ή Γ_1 . Θα πρέπει να είναι μια έκδοση που βέβαια έχει πολλά χαρακτηριστικά της (τουλάχιστον όλες τις καινούργιες γραφές, όσο λίγες και να είναι), αλλά που υφίσταται και την επιρροή των τάσεων που βρίσκουμε ιδίως στη B_1 . Μας ξεφεύγει βέβαια ή ακριβής πορεία της παράδοσης των εκδόσεων, αφού μας λείπουν τόσο πολλές⁸⁶. Γι' αυτό δε μας μένει τίποτ' άλλο παρά να υποθέσουμε πως κι εδώ έπαιξε το ρόλο της μια έκδοση με προσθήκες ή πως πηγή της Γ_2 είναι μια άγνωστη έκδοση που τυπώθηκε πριν από τη Γ_1 , αλλά που είχε ωστόσο τις «καινούργιες» της γραφές. β') Μόνο ή περίπτωση του στ. 824 δεν αρκεί να υποθέσουμε πως ο εκδότης της Γ_2 είχε και άλλη πηγή μπροστά του.

3.3.9. Γλυκής 1812 (= Γ_3)

Δέν είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε την πηγή της Γ_3 : είναι αναμφιβόλως ή Γ_2 : σε 60 από τις 74 περιπτώσεις ταυτίζονται οι δυο εκδόσεις και οι υπόλοιπες 14 είναι καινούργιες γραφές της Γ_3 , που βασίζονται κι αυτές σε γραφές της Γ_2 :

— στ. 51: διόρθωση του μέτρου με μία συλλαβή.

86. Και σίγουρα όχι μόνο αυτές για τις οποίες έχουμε στοιχειά, αλλά και άλλες έντελως άγνωστες.

— στ. 154: μιὰ εύκολονόητη διόρθωση πού περιορίζεται σὲ ἓνα μόνο γράμμα.

— στ. 354: ἡ παράλειψη τοῦ «ὄχι» πρέπει νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος⁸⁷.

— στ. 386: ἴσως νὰ ἐπινόησε ὁ ἐκδότης αὐτὴ τὴ «διόρθωση», γιατί δὲν τοῦ ἄρεσε νὰ εἶναι πρωταγωνίστρια στὴ γέννηση τοῦ Ἰσαάκ ἢ Σάρα· ἔτσι, νόμιζε, τονίζεται περισσότερο ἡ «ἀφυσικότητα» αὐτοῦ τοῦ γεγονότος.

— στ. 449: ἡ παράλειψε τὸ «μὲν» συνειδητὰ (θεωρώντας τὸ σὰν πρόθεση;) ἢ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 500(1): διόρθωση ἐνὸς γράμματος γιὰ νὰ ταιριάζουν τὰ γένη.

— στ. 518: λαμπρὴ διόρθωση, πού, ὅσο μικρὴ καὶ ἂν εἶναι, εἶναι πολὺ σπουδαία: ὁ ἐκδότης τῆς Γ_3 ἦταν ὁ πρῶτος πού ἐννόησε αὐτὸν τὸ στίχο.

— στ. 526: «διόρθωση» πού πιθανῶς προέρχεται ἀπὸ παρανόηση τῆς γραφῆς τῆς Γ_2 .

— στ. 769: μπορεῖ νὰ εἶναι διόρθωση (ἀλλὰ ὄχι πολὺ πετυχημένη) ἢ τυπογραφικὸ λάθος.

— στ. 989: βλ. τὴν προηγούμενη περίπτωσι.

— στ. 1026: ἐπὶ τέλους διορθώνεται τὸ «τέκνον» τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων.

— στ. 1128: μικρὴ παραλλαγὴ ἢ τυπογραφικὸ λάθος.

Συμπεράσματα: α') Ἡ Γ_3 προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴ Γ_2 . Κάνει ἐντύπωση πῶς ἓνας ἐκδότης πού ἐπίνοεῖ τόσο πολλὰ διορθώσεις, μέσα στίς ὁποῖες εἶναι καὶ μερικὲς πετυχημένες, καὶ πού κατορθώνει νὰ ἀποφύγει τὰ τυπογραφικὰ λάθη πού παρέχει τὸ πρότυπὸ του⁸⁸, δημοσιεύει μιὰ ἐκδοση μὲ τόσο πολλὰ δικά της τυπογραφικὰ σφάλματα. Μήπως δὲν εἶδε τὸ κείμενο μετὰ τὴ στοιχειοθέτηση; β') Μ' ὅλες τίς ἀλλαγὰς πού εἰσάγει ἡ ἐκδοση αὐτὴ, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ὑποθέσουμε ὅτι χρησιμοποιήθηκε καὶ ἄλλη πηγὴ: ὅλες οἱ ἀλλαγὰς ἐκπορεύονται ἄμεσα ἀπὸ τὸ πρότυπο.

3.3.10. Γλυκὴς 1815 (= Γ_4)

Ἡ Γ_4 εἶναι μιὰ πολὺ παράξενη περίπτωσι: α') δὲν ἔχει καθόλου καινούργιες γραφές· β') ἀκολουθεῖ 65 γραφές τῆς ἀμέσως προηγούμενης

87. Ἄλλα τυπογραφικὰ λάθη πού εἰσάγει ἡ Γ_3 βρίσκονται στοὺς στ. 589 καὶ 1090· στὸν κατάλογο Β' ὑπάρχουν ἄλλα ἐννιά τέτοια λάθη στοὺς στ. 7, 27, 72, 128, 316, 514, 823, 968 καὶ 1057.

88. Στ. 367 καὶ 964: $\Gamma_2\Gamma_4\Gamma_4\alpha\Gamma_5$, καὶ στ. 775: $\Gamma\Gamma_1\Gamma_2\Gamma_4\Gamma_4\alpha\Gamma_5$. Δὲν πρέπει

έκδοσης, τῆς Γ_3 , καὶ 69 γραφές τῆς Γ_2 : γ') οἱ πέντε φορές ποὺ διαφέρει ἀπὸ τῆ Γ_2 ⁸⁹ καὶ οἱ ἑννιά ποὺ διαφέρει ἀπὸ τῆ Γ_3 ⁹⁰ εἶναι, ἀκριβῶς, οἱ γραφές ποὺ ἀναφέραμε λίγο παραπάνω ὡς «καινούργιες», μιλώντας γιὰ τῆ Γ_3 : δ') ἀπὸ τὶς 12 ἀσυνεῖδητες ἀλλαγές ποὺ εἰσάγει ἡ Γ_3 ἀκολουθεῖ μόνο τρεῖς (στ. 7, 589 καὶ 968) καὶ τὶς τρεῖς τῆς Γ_2 τὶς ἀκολουθεῖ ὅλες⁹¹.

Συμπέρασμα: Πηγὴ τῆς Γ_4 δὲν εἶναι οὔτε ἡ Γ_3 οὔτε ἡ Γ_2 , ἀλλὰ μιὰ έκδοση ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δυὸ (πιθανῶς ἡ λανθάνουσα τοῦ 1809). Τὸ παράξενο στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ὅτι, ἀφοῦ ἡ Γ_4 δὲν ἔχει καινούργιες γραφές, πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς ὅμοια μ' αὐτὴ τὴν ἄγνωστη έκδοση. Αὐτὴ ἡ έκδοση, ἄλλωστε, δὲν εἶναι καὶ τόσο ἄγνωστη ὅσο νομίζουμε, γιὰτὶ ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες συμπίπτει ἡ Γ_4 μὲ τῆ Γ_3 δὲν εἶναι καινούργιες γραφές τῆς Γ_3 , ἀλλὰ γραφές τῆς λανθάνουσας έκδοσης τοῦ 1809. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὶς ἀσυνεῖδητες ἀλλαγές ποὺ ἔχουν ἀπὸ κοινοῦ οἱ Γ_3 καὶ Γ_4 : καὶ αὐτὲς θὰ ἐμφανίστηκαν γιὰ πρώτη φορά ὅχι στὴ Γ_3 , ἀλλὰ στὴ λανθάνουσα έκδοση. Οἱ ἄλλες γραφές τῆς θὰ πρέπει νὰ συμπίπτουν ὅλες μ' αὐτὲς τῆς Γ_4 .

3.3.11. Γλυκὴς 1817 (= Γ_5)

Ἡ Γ_5 ἀκολουθεῖ σ' ὅλες τὶς γραφές τῆς τῆ Γ_4 ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ περιπτώσεις: στ. 769 καὶ 989, ποὺ ὑπάρχουν ὅμως στὴ Γ_3 . Δὲν ἔχει καινούργιες γραφές. Ὁ κατάλογος Β' μᾶς παρέχει τὴν ἴδια εἰκόνα: σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ταυτίζεται ἡ Γ_5 μὲ τῆ Γ_4 ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς περιπτώσεις ποὺ βρίσκονται στοὺς στ. 489, 514 καὶ 1057· οἱ δυὸ τελευταῖες ἀπ' αὐτὲς ὑπάρχουν στὴ Γ_3 .

Συμπέρασμα: Τὸ πρότυπο τῆς Γ_5 δὲν εἶναι ἡ Γ_4 , ἀλλὰ ἡ έκδοση τοῦ 1816⁹². Ἀπ' αὐτὴ τὴν έκδοση πρέπει νὰ προέρχονται οἱ γραφές τῆς Γ_5 .

ὅμως νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι μεταξὺ τῶν δυὸ ἐκδόσεων τῶν ἐτῶν 1803 καὶ 1812 ὑπάρχει τουλάχιστο μιὰ λανθάνουσα έκδοση (τοῦ 1809, καὶ αὐτὴ τοῦ Γλυκῆ), ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε κιόλας πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ δείχνει ἡ Γ_3 .

89. Στ. 386, 500(1), 518, 589 καὶ 1128.

90. Στ. 51, 154, 354, 449, 526, 769, 989, 1026 καὶ 1090.

91. Βλ. σημ. 88.

92. Χάρη στοὺς κόπους τῶν κυρίων Μ. Μανούσκα καὶ Σ. Μεσσίνη, ποὺ τοὺς εὐχαριστοῦμε πολὺ, καὶ αὐτὴ ἡ έκδοση ἔφτασε στὰ χέρια μας. Μετὰ ἀπὸ ἐλεγχο τῶν ἀποθέσεών μας γιὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς έκδοσης φαίνεται πὼς τὸ πρότυπο

3.3.12. Γλυκής 1832 (= Γ₆)

Ἡ Γ₆ εἶναι σχεδὸν πανομοιότυπη μὲ τὴν Γ₃: μόνο στὸ στ. 449 δὲ συμπίπτει μὲ τὴ Γ₃, ἀλλὰ μὲ τὴ Γ₅. Ἔχει τέσσερις καινούργιες γραφές:

— στ. 203: ἀλλαγὴ ποὺ προξενεῖται ἀπὸ παρανόηση τῆς σύνταξης· περιορίζεται σ' ἓνα μόνο γράμμα.

— στ. 526: ἀρχαιοποίηση τῆς γραφῆς τῆς Γ₃⁹³.

Στὸν κατάλογο Β' βλέπουμε ἀκριβῶς τὸ ἴδιο: ἀκολουθεῖ τὴ Γ₃ στὶς ἐπόμενες περιπτώσεις: στ. 27, 72, 354, 823, 1090 (μαζὶ μὲ μόνο τὴ Γ₃), στ. 514 καὶ 1057 (μαζὶ μὲ τὶς Γ₃ καὶ Γ₅), καὶ στ. 7, 589, 968 (μαζὶ μὲ τὶς Γ₃, Γ₄ καὶ Γ₅). Μόνο στὸ στ. 489 ἀκολουθεῖ τυπογραφικὸ λάθος ποὺ δὲν ὑπάρχει στὴ Γ₃, ἀλλὰ μόνο στὴ Γ₅.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Γ₆ εἶχε ἓνα ἀντίτυπο τῆς Γ₃ μπροστὰ τοῦ στὸ ὁποῖο κάποιος εἶχε ἀντικαταστήσει δυὸ γραφές μὲ γραφές ποὺ πιθανῶς νὰ προῆλθαν ἀπὸ τὴ Γ₅.

Ἄλλες πηγές δὲ χρησιμοποιοῦνταν γι' αὐτὴ τὴν ἔκδοση.

3.3.13. Ἀνδρόλας 1386 (= 1836) (= Ν)

Ἡ Ν μᾶς δίνει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο κείμενο⁹⁴ μὲ τὴν Γ₆, μ' ἐξαίρεση τὶς παρακάτω περιπτώσεις, ποὺ ἀποτελοῦν ὅλες καινούργιες γραφές:

— στ. 272: πρόσθεση μιᾶς συλλαβῆς.

— στ. 354: πετυχημένη προσπάθεια ν' ἀναπληρωθεῖ τὸ κενὸ (τοῦ «ὄχι») στὴ Γ₆.

τῆς Γ₅ πρέπει πραγματικὰ νὰ εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ 1816(= Γ_{4a}): οἱ πέντε περιπτώσεις στὶς ὁποῖες διαφέρει ἡ Γ₅ ἀπὸ τὴ Γ₄ ὑπάρχουν καὶ στὴ Γ_{4a} ἐκτὸς ἀπὸ μιᾶ, δηλ. στ. 1057. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση κάποιος πρέπει νὰ εἶχε ἀντικαταστήσει τὴ γραφὴ τῆς Γ_{4a} μ' αὐτὴ τῆς Γ₃ στὸ πρότυπο ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στοιχειοθέτηση τῆς Γ₅.

Τῆς Γ_{4a} πάλι τὸ πρότυπο θὰ εἶναι ἡ Γ₄: τὰ κείμενά τους διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στοὺς στ. 769 καὶ 989 (κατάλ. Α'), στὸν στ. 514 (κατάλ. Β'), καὶ στὸν στ. 489 (κατάλ. Β'), ποὺ εἶναι καινούργια γραφὴ. Σχετικὰ μὲ τὶς τρεῖς ἄλλες γραφές θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς εἶχαν ἀντικατασταθεῖ μὲ γραφές τῆς Γ₃ στὸ πρότυπο ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στοιχειοθέτηση τῆς Γ_{4a}.

93. Οἱ ἄλλες δυὸ εἶναι τυπογραφικὰ λάθη: στ. 599 καὶ 730. Στὴ Γ₆ βρίσκουμε ἀκόμα περισσότερα (βλ. κατάλογο Β') στοὺς στ. 124, 151, 234, 380, 440, 529, 541, 567, 779, 824, 975 καὶ 984.

94. Γιὰ τὴ σημαντικὴ ἀλλαγὴ ποὺ εἰσάγει ἡ ἔκδοση αὐτὴ στὸν τίτλο βλ. Γ. Ἀλισανδράτος, Ἐρανιστής 23, 1966, σ. 161-170.

- στ. 599: βλ. τὴν προηγούμενη περίπτωση.
- στ. 730: «διόρθωση» ἐνὸς τυπογραφικοῦ λάθους τοῦ Γ_6 .
- στ. 1090: καὶ πάλι μιὰ προσπάθεια ν' ἀναπληρωθεῖ κενὸ (τοῦ «τοῦ») στὴ Γ_6 .

Στὸν κατάλογο Β' ὑπάρχει ἄλλο ἓνα παράδειγμα τῶν προσπαθειῶν τοῦ ἐκδότη τούτου νὰ διορθώσει τὰ σφάλματα τοῦ προτύπου του: στ. 968⁹⁵. Τὰ περισσότερα ὅμως τὰ διατηρεῖ: στ. 7, 124, 234, 380, 440, 489, 514, 529, 541, 567, 589, 779, 823, 824, 975, 984 καὶ 1057.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Ν δὲν εἶχε ἄλλη πηγὴ μπροστὰ του παρὰ μόνο τὴ Γ_6 .

3.3.14. Φοῖνιξ 1842 (= Φ)

Κι αὐτὸς ὁ ἐκδότης προσπαθεῖ νὰ βρεῖ λύσεις γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἄφησαν οἱ προηγούμενοι. Βρίσκουμε στὸν κατάλογο Α' τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις: στ. 500(1), 523, 589, 649, 949, καὶ στὸ δεύτερο στ. 529 καὶ 984. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ Φ μᾶς παρέχει τὸ κείμενο τῆς Ν, μὲ τὶς ἐπόμενες ἐξαιρέσεις: στ. 75 (= ΒΘΓΘ₁Γ₁ ΛΛ₁), 386 (= (Σ) → Γ₂), καὶ ἀπὸ τὸν κατάλογο Β' στ. 514 (Β → Γ₂Γ₄ Λ).

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης δὲν ἔχει ἄλλη πηγὴ παρὰ ἓνα ἀντίτυπο τῆς Ν, στὸ ὁποῖο κάποιοι εἶχε ἀντικαταστήσει λίγες γραφές μὲ γραφές ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τὶς παλιότερες ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ.

3.3.15. Φοῖνιξ 1848 (= Φ₁)

Δὲ μᾶς δίνει τίποτα καινούργιο ὁ ἐκδότης αὐτός. Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Φ μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις: στ. 949, ποὺ πιθανῶς νὰ εἶναι τυπογραφικὸ λάθος. Στὸν κατάλογο Β' βρίσκουμε τρεῖς ἀλλαγές: στ. 27 (= Γ₃Γ₆), 72 (= Β → Γ₂Γ₄Γ₅ Λ) καὶ 655 (= Λ). Ἴσως νὰ τὶς ἐπινόησε ὁ ἴδιος· ἄλλωὶς πρέπει νὰ εἶχαν προστεθεῖ μὲ τὸ χέρι στὸ πρότυπό του.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης δὲν εἶχε μπροστὰ του παρὰ μόνο ἓνα ἀντίτυπο τῆς Φ.

3.3.16. Ἀγ. Γεωργίου 1856 (= Α)

Ἡ Α εἶναι μιὰ ἰδιότυπη ἐκδοσις: ὅταν τὴ συγκρίνει κανεὶς μὲ τὴ Φ₁, βρίσκει 41 ὅμοιες περιπτώσεις, σὲ ἓνα σύνολο 74. Ἀπὸ τὶς ὑπόλοι-

95. Ἀλλὰ κι αὐτὸς κάνει τὰ δικά του λάθη: βλ. στ. 27, 72, 471, 478, 486, 680, 683, 794 καὶ 1149.

περ 33 συμπίπτουν: 18 με τις Θ και Θ_1 (και άλλες, γύρω απ' αυτές, εκδόσεις), έννιά με τις Θ και Θ_1 μόνες τους, και μία με τη Θ (στ. 844). Μᾶς παρέχει τρεῖς καινούργιες γραφές, δυὸ ἀπὸ τις ὁποῖες ἐκπορεύονται προφανῶς ἀπὸ τὴ Φ_1 (στ. 449 καὶ 589)· τὴν τρίτη τὴ βρίσκουμε σὲ μιὰ ὁδηγία στὸ στ. 1043 (= $\Lambda\Lambda_1$). Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς ἔχει ἀκόμα δυὸ γραφές ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ μιὰ συμπίπτει μετὶς $\Gamma_3 - N$ (στ. 386) καὶ ἡ ἄλλη μετὶς Γ_6 (599).

Στὸν κατάλογο Β' βρίσκουμε λάθη, τυπογραφικὰ καὶ ἄλλα, πού τὰ ἔχει κοινὰ μετὶς $\Gamma_5 \rightarrow \Phi$ (στ. 1057), $\Gamma_6 \rightarrow \Phi_1$ (στ. 234 καὶ 824), $N \rightarrow \Phi_1$ (στ. 680 καὶ 683), καὶ μετὶς Φ_1 (στ. 655)· μετὶς $\Gamma_3 \rightarrow N$: στ. 514· καί, τέλος, μετὶς $\Theta \rightarrow \Gamma_1$ (στ. 93₂), $\Theta\Theta_1$ (στ. 860 καὶ 862), καὶ μετὶς Θ μόνη της (στ. 259 καὶ 838).

Στὸν κατάλογο Γ' βρίσκουμε 13 περιπτώσεις ὅπου ἡ Α παρέχει ιδιωματικούς τύπους τοὺς ὁποῖους συναντοῦμε, γιὰ τελευταία φορά, στίς ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Α δὲν εἶχε μπροστά του οὔτε τὴ Φ_1 οὔτε μιὰ ἀπὸ τις ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου, ἀλλὰ μιὰ μεταγενέστερη ἔκδοση (μὰ πιθανῶς ὅχι τὴ Φ_1) πού εἶχε ἐπηρεαστεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ μιὰ ἀπὸ τις ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου (μᾶλλον τὴ Θ), ἡ μιὰ ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου μέσα στὴν ὁποία εἶχε προσθέσει κάποιος μερικές μεταγενέστερες γραφές.

3.3.17. Φοῖνιξ 1860 (= Φ_2)

Ὁ ἐκδότης τῆς Φ_2 ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τῆς Φ_1 μετὶς ἐπόμενες ἐξαιρέσεις: στ. 449 καὶ 518 (καινούργιες γραφές, πού περιορίζονται ὅμως σὲ πολὺ μικρὲς ἀλλαγές), στ. 500(1), 614 καὶ 1011 (γραφές τῆς Α πού εἶχαν, πιθανῶς, προστεθεῖ στὸ κείμενο τοῦ προτύπου του), στ. 949 καὶ 989 (μικρὲς ἀλλαγές πού πρέπει νὰ τις ἐπινόησε ὁ ἴδιος, μ' ὅλο πὺν ὑπάρχουν σὲ παλιότερες ἐκδόσεις).

Βλέπουμε στὸν κατάλογο Β' πὼς σὲ ἑξὶ περιπτώσεις διορθῶναι τυπογραφικὰ λάθη τῆς Φ_1 : στ. 7, 124, 380, 478, 975 καὶ 1149. Ἴσως νὰ εἶχαν προστεθεῖ κι αὐτὲς στὸ πρότυπό του, γιὰτὶ βρίσκονται κιόλας οἱ διορθώσεις αὐτὲς στὴν Α.

Συμπέρασμα: Τὸ πρότυπο τοῦ ἐκδότη τῆς Φ_2 ἦταν ἀντίτυπο τῆς ἔκδοσης Φ_1^{95a} .

95a. Ἡ μελέτη αὐτὴ βρισκόταν ἤδη στὸ τυπογραφεῖο ὅταν, χάρη στίς φροντίδες τῶν κυρίων Φ. Ἡλίου καὶ Μ. Χαριτάτου, ἔφτασε στὰ χέρια μας ἡ ἔκδοση τοῦ

3.3.18. Ζάκωνθος 1865 (= Z)

Ἡ Z εἶναι σχεδὸν ὅμοια μὲ τὴ Φ_2 . Ὑπάρχουν μόνο δυὸ ἀσήμαντες διαφορές: στ. 500(1) (κατάλ. Α') καὶ 316 (κατάλ. Β').

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Z εἶχε τὴ Φ_2 σὰν πρότυπο.

3.3.19. Πάτρα 1870 (= Π)

$\Pi = A$, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις: στ. 93 (= $\Phi_1 \rightarrow Z$), 440 (= $\Phi_1 \rightarrow Z$), καὶ λίγες ἀσήμαντες ἀλλαγές πού πιθανῶς τὶς ἐπινόησε ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης: στ. 523, 593, 769, 1011⁹⁶. Στὸν κατάλογο Β' συναντοῦμε τὸ ἴδιο: μικρὲς ἀλλαγές (διορθώσεις τυπογραφικῶν λαθῶν ἢ καὶ καινούργια σφάλματα): στ. 259, 261, 838 καὶ 1090.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Π εἶχε μπροστά του ἓνα ἀντίτυπο τῆς Α μὲ δυὸ προσθῆκες στοὺς στ. 93 καὶ 440 υἱοθετημένες ἀπὸ μιὰ ἐκδοση τῆς ομάδας τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, ἢ μιὰ λαθάνουσα ἐκδοση πού εἶχε αὐτὲς τὶς δυὸ γραφές.

3.3.20. Ἀγ. Γεωργίου 1873 (= Α₁)

Ἡ Α₁ ἀκολουθεῖ τὴν Α ἀκόμα πιὸ πιστά: οἱ μόνες ἐξαιρέσεις εἶναι οἱ περιπτώσεις στοὺς στ. 93 καὶ 440, καὶ στὸ στ. 259 (ἀπὸ τὸν κατάλογο Β') πού ἀναφέραμε καὶ στὴν § 3.3.19.

Συμπέρασμα: Ὁ ἐκδότης τῆς Α₁ ἴσως νὰ εἶχε μπροστά του τὸ ἴδιο ἀντίτυπο τῆς Α ὅπως καὶ ὁ ἐκδότης τῆς Π.

3.3.21. Φοῖνιξ 1874 (= Φ₃)

$\Phi_3 = \Phi_2$, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ περίπτωση ὅπου ὁ ἐκδότης κάνει μιὰ προσπάθεια νὰ διορθώσει τὸ τυπογραφικὸ λάθος στὸ στ. 683.

Φοίνικος 1856 (βλ. τὸν κατάλογο ἐκδόσεων, στὴν σ. 23). Ἡ Φ_{1a} ὅπως τὴν ἀποκαλοῦμε, ἀκολουθεῖ πολὺ πιστὰ τὴν Φ_1 : διαφέρει ἀπ' αὐτὴ σὲ πέντε μόνο περιπτώσεις, δηλαδὴ στοὺς στίχους 518 (ὅπου γράφει: «δὲ» ἀντὶ γιὰ «δὲν γυρίζομεν») καὶ 949 τοῦ καταλόγου Α' καὶ στοὺς στ. 7, 975 καὶ 1149 τοῦ καταλόγου Β'. Καὶ τὶς πέντε αὐτὲς καινούργιες γραφές τὶς βρῖσκουμε καὶ στὴ Φ_2 (βλ. § 3.3.17). Ἔτσι μπορούμε νὰ διατυπώσουμε σὰν καινούργιο συμπέρασμά μας: πρότυπο τοῦ ἐκδότη τῆς Φ_{1a} ἦταν ἀντίτυπο τῆς Φ_1 καὶ πρότυπο τοῦ ἐκδότη τῆς Φ_2 ἦταν ἀντίτυπο τῆς Φ_{1a} .

96. Εἶναι τὸ ἴδιο τυπογραφικὸ λάθος πού ἔκαμε ὁ ἐκδότης τῆς Β₁ πρὶν ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ 100 χρόνια.

Συμπέρασμα: 'Ο εκδότης τῆς Φ_3 εἶχε μπροστά του ἓνα ἀντίτυπο τῆς Φ_2 .

3.3.22. Legrand 1535 (!) καὶ 1555 (!) (= ΛA_1)

Τὰ ἀντίτυπα τῶν δύο πλαστῶν ἐκδόσεων πού χρησιμοποίησε ὁ Legrand δὲ βρέθηκαν⁹⁷. Ἔτσι δὲν ξέρουμε σὲ ποιὲς πραγματικές ἐκδόσεις ἀντιστοιχοῦν. Καὶ τώρα πού εἶδαμε πόσο περίπλοκη εἶναι ἡ παράδοση, πόσες ἐκδόσεις πρέπει νὰ ὑπῆρχαν χωρὶς νὰ τίς ξέρουμε καὶ πόσες μέσα στὶς ὁποῖες εἶχαν ἀντικατασταθεῖ γραφές μὲ γραφές ἀπὸ ἄλλες ἐκδόσεις, καταλαβαίνουμε ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἦταν πλαστές, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τίς τοποθετήσῃ κανεὶς μὲ ἀκρίβεια. Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀποψή τοῦ Μέγα⁹⁸, πού λέγει ὅτι αὐτὲς οἱ δυὸ ἐκδόσεις πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν κάπου ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ, διαλέξαμε ἀπὸ τίς 74 περιπτώσεις τοῦ καταλόγου A' 48 πού ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ θέση τῶν ἐκδόσεων πού ἀνιχνεύονται μέσα ἀπὸ τίς ΛA_1 ⁹⁹. Σ' αὐτὸ τὸν κατάλογο μετρήσαμε πόσες φορές οἱ γραφές τῶν Λ καὶ A_1 συμπίπτουν μ' αὐτὲς τῶν ἄλλων ἐκδόσεων:

φορὲς	38	37	33	32	31	30	28	27	25	24	23	21	20	18	17	16	15	14	11	10	9
$\Lambda =$	A_1							Γ_3	Φ	Γ_{4a}	Γ_4	Γ_2	A_1		Θ_1	B	B_1	K			
										Γ_5	Γ_6	A					Θ				
										N	Φ_2	Π					Γ				
										Φ_1	Z						Γ_1				
										Φ_{1a}	Φ_3										
$A_1 =$	Γ_3	A	Γ_{4a}	Γ_4	Φ	Φ_{1a}	Γ_2	Φ_2				Π	A	Γ_1				B	B_1	K	
			Γ_5	Γ_6	Φ_1			Z					A_1					Θ_1	Θ		
								Φ_3											Γ		

97. 'Ο κ. Φιλ. Ἡλίου μᾶς πληροφορεῖ ὅτι δὲ βρέθηκαν οὔτε στὴ βιβλιοθήκη, οὔτε στὰ ἀρχεῖα του. Ἰσως νὰ καταστράφηκαν.

98. Βλ. Μέγα (ἐκδοση), σ. 14 ἐπ.

99. Εἶναι οἱ ἑξῆς: στ. 2, 12, 51, 75, 93, 154, 203, 251, 272, 318, 354, 386, 435, 440, 449, 460, 500(1), 500(2), 518, 526, 529, 539, 578, 589, 593, 599, 607, 614, 623, 714, 730, 755, 766, 769, 824, 829, 857, 859, 895, 949, 989, 1011, 1026, ὁδηγ. στοὺς στ. 1043, 1045, 1090 καὶ 1128. Θὰ θέλαμε ἐδῶ νὰ προσθέσουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη μελέτη γιὰ τίς Λ καὶ A_1 βασιζόμαστε στὶς γραφές ὅπως τίς παρέχει ὁ Legrand. Τὸ λέμε αὐτὸ ἀκριβῶς γιὰτὶ ὑπάρχει λόγος νὰ ἔχουμε ἀμφιβολίες ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνες πού προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε, πιθανῶς, μὲ πλαστὲς ἐκδόσεις, γιὰ τὴν ἀπόλυτη ὁρθότητα αὐτῶν τῶν γραφῶν, ὅχι μόνο γιὰτὶ δὲν ξέρουμε ἂν τὸ κείμενο τοῦ Legrand ἔχει τυπογραφικὰ λάθη, ἀλλὰ ἰδίως γιὰτὶ δὲν ξέρουμε μὲ βεβαιότητα ἂν μᾶς δίνει ὁ Legrand τὸ κείμενο ἀκριβῶς

Τὸ πρῶτο πὺν διαπιστώνουμε εἶναι ὅτι οἱ Λ καὶ Λ_1 μοιάζουν πολὺ καὶ πὼς καὶ ἡ Γ_3 ἔχει μιὰ πολὺ σημαντικὴ θέση καὶ στὶς δύο. Γι' αὐτὸ διαλέξαμε τὴ Γ_3 , γιὰ νὰ συγκρίνουμε τὰ ἐπάνω ποσοστὰ καὶ πόσες φορὲς γραφὲς τῆς συμπίπτουν μ' αὐτὲς μερικῶν ἄλλων ἐκδόσεων: $\Gamma_3 = \Gamma_1 18, = \Gamma_2 34, = \Gamma_4 38, = \Gamma_{4a} 40, = \Gamma_5 40, = \Gamma_6 40, = N 38, = \Phi 33$, καὶ $= \Phi_1 34$ φορές.

Συμπεράσματα: α') Οἱ Λ καὶ Λ_1 ἔχουν πολὺ στενὲς σχέσεις. β') Οἱ σχέσεις τῆς Λ_1 μὲ τὴ Γ_3 ὅμως εἶναι ἀκόμα πιὸ στενὲς· καὶ γενικὰ οἱ γραφὲς τῆς Λ_1 ταυτίζονται πολλὲς φορὲς μ' αὐτὲς τῶν ἐκδόσεων $\Gamma_4 \rightarrow \Phi_1$: σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Γ_3 ἀκολουθοῦν σὲ μιὰ συμπαγὴ ὁμάδα· καὶ αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο, γιὰτὶ ἰδίως αὐτὲς οἱ ἐκδόσεις ταυτίζονται πολὺ μὲ τὴ Γ_3 · οἱ ὁμοιότητες μὲ τὶς παλιὲς ἐκδόσεις τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι ἐλάχιστες· ἐπομένως ἡ θέση τῆς ἔκδοσης πὺν κρυβεταὶ πίσω ἀπὸ τὴν Λ_1 πρέπει νὰ εἶναι κάπου ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα $\Gamma_4 \rightarrow \Phi_1$. γ') Γιὰ τὴ Λ ἡ Λ_1 εἶναι ἡ πιὸ συγγενής· σὲ μεγάλη ἀπόσταση τὴν ἀκολουθοῦν πρῶτον ἡ Γ_3 καὶ ἀμέσως ὕστερα μιὰ μεγάλη ὁμάδα τῶν $\Gamma_4 \rightarrow \Phi_3$ · αὐτὴ ἡ σχετικὰ (μὲ τὴ Λ_1) μεγάλη ἀπόσταση τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν περίπτωσι τῆς Λ οἱ παλιὲς ἐκδόσεις παίζουν πολὺ πιὸ σημαντικὸ ρόλο.

Ὁ κατάλογος Β' μᾶς δίνει γιὰ τὶς $\Lambda\Lambda_1$ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: $\Lambda\Lambda_1$ μόνες τους: ὁδηγ. στοὺς στ. 1, 767 καὶ 941, καὶ στ. 391· οἱ δύο τους μαζὶ μὲ τὶς $\Lambda\Lambda_1$: στ. 55 καὶ 261· σχετικὰ μὲ τὴ Λ_1 βρίσκουμε περιπτώσεις στοὺς στ. 7, 72, 128, 316, 514, 823 καὶ 1090, σὲ μία ἀπὸ τὶς ὁποῖες συμπίπτει μόνον μὲ τὴ Γ_3 , σὲ τρεῖς μὲ τὶς $\Gamma_3\Gamma_6$ καὶ Γ_3Z καὶ στὶς ὑπόλοιπες μὲ Γ_6 + ἄλλες ἐκδόσεις.

Συμπεράσματα: α') Ὅλες οἱ ἀσυνείδητες ἀλλαγὲς βρίσκονται μέσα στὴν ὁμάδα $\Gamma_3 \rightarrow \Phi_3$ · ἐπομένως οἱ $\Lambda\Lambda_1$ πρέπει νὰ ἔχουν καὶ αὐτὲς τὴ θέση τους ἐκεῖ μέσα. β') Καὶ πάλι φαίνονται οἱ στενὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν Λ καὶ Λ_1 . γ') Ἐκτὸς ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὶς $\Lambda\Lambda_1$ καὶ στὶς $\Lambda\Lambda_1$ βρίσκονται πολλὲς γραφὲς πὺν προέρχονται ἀπὸ τὶς παλιὲς ἐκδόσεις (ἰδίως ἀπ' αὐτὲς τοῦ Θεοδοσίου), ὑπάρχουν καὶ ἄλλες σχέσεις μεταξὺ τους: ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἔχουν ὅμοιες ἀσυνείδητες ἀλλαγὲς (στ. 55, 261), καὶ στὸν κατάλογο Α' βρίσκουμε τὴ μοναδικὴ ἀλλαγὴ τῆς ὁδηγίας στὸ

ὅπως τὸ βρῆκε (π.χ. μὲ ὅλα τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα!): ὁ ἴδιος δηλώνει (*Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. I, σ. XXV): "Nous avons suivi (ὑπογραμμίζω ἐγὼ) pour établir notre texte une édition de 1535...», καὶ ὅτι ἤξερε καὶ ἄλλες ἐκδόσεις (καὶ μάλιστα καὶ τὸ Μαρκιανὸ χειρόγραφο). Μήπως διόρθωσε ἐδῶ καὶ ἐκεῖ τὸ κείμενο μὲ τὴ βοήθεια ἄλλων ἐκδόσεων;

στ. 1043, πού τήν ἔχουν μαζί κι αὐτή. δ') Ἡ Λ_1 ἔχει πολλές ἀσυνειδητές ἀλλαγές πού δὲν ἔχει ἡ Λ (7), ἀλλὰ πού βρίσκονται ὅλες καὶ στὴ Γ_3 : οἱ σχέσεις τῆς Λ_1 μὲ τὴ Γ_3 εἶναι πραγματικὰ ἀκόμα πιὸ στενὲς ἀπ' αὐτὲς μὲ τὴ Λ .

Στὸν κατάλογο Γ' βρίσκουμε ἐνδείξεις μόνο γιὰ τὴ Λ : σὲ ὅτῳ περιπτώσεις (ἔξι μαζί μὲ τὴν Λ) δείχνει ἰδιωματικούς τύπους πού καταργήθηκαν ἀπὸ τὶς μετὰ τὶς Γ_1 καὶ Γ_2 ἐκδόσεις. Κι αὐτὸ δείχνει τὴν τάση τῆς Λ νὰ στηρίζεται καὶ πάνω στὶς παλιότερες ἐκδόσεις.

Ἐννοεῖται πὼς στὴν περίπτωση τῶν Λ καὶ Λ_1 οἱ διαδοχικὲς ἐπεμβάσεις παίζουν σημαντικὸ ρόλο: μόνο μὲ τὴ βοήθεια τέτοιων ἐπιχειρημάτων μπορεῖ νὰ δείξει κανεὶς ποιά ἐκδοσὴ πρέπει νὰ προηγεῖται ἀπὸ μιὰν ἄλλη καὶ ποιά ὄχι, ἀκόμα καὶ ὅταν πρόκειται καὶ γιὰ ἐκδόσεις πλαστές. Γι' αὐτὸ εἶναι κρίμα πού σχετικὰ μὲ τὶς Λ καὶ Λ_1 οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς εἶναι λίγες καὶ ὄχι πολὺ σαφεῖς:

— στ. 449: ἡ γραφὴ «—τὰ ρουχάκια... κ' ἐδῶ» εἶναι ἀναγκαῖο νὰ προῆρθε ἀπὸ τὴ γραφὴ τῶν $\Gamma_3\Lambda_1$ «— τὰ ροῦχα... καὶ ἐδῶ». Ἐπομένως ἡ θέσις τῆς Λ πρέπει νὰ εἶναι μετὰ τὴ Γ_3 (ἢ τὴ Λ_1). Δὲν εἴμαστε ὁμῶς σίγουροι, γιατί δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε ἡ γραφὴ αὐτὴ τῶν Γ_3 καὶ Λ_1 σὲ κάποια προηγούμενη ἄγνωστη ἐκδοσὴ.

— στ. 529: Πιθανῶς νὰ ἐπινόησε αὐτὸ τὸ «καὶ» ὁ ἐκδότης τῆς Λ , ἀφοῦ σύντμησε τὸ ρῆμα πολὺ συνειδητά, καὶ νὰ τὸ ἐπανέλαβε καὶ στὴν Λ_1 , χωρὶς ὁμῶς νὰ συντμήσει τὸ ρῆμα κι ἐδῶ.

— στ. 1045: Ἀπὸ τὴ Γ_1 καὶ μετὰ, ὅλες οἱ ἐκδόσεις ἔχουν «νὰ κρατῶ». Ἐπομένως ἡ Λ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὴ Γ_1 .

Ἡ Λ_1 ταυτίζεται μὲ τὴ Γ_3 38 φορές. Στὶς ὑπόλοιπες περιπτώσεις¹⁰⁰ συμπίπτει μὲ ἐκδόσεις ὅλων τῶν εἰδῶν, ἀλλὰ ἡ μόνη ἐκδοσὴ πού πάντα εἶναι μετὰξὺ τους εἶναι ἡ Λ . Ἡ Λ_1 λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνα ἀντίτυπο τῆς Γ_3 , συμπληρωμένο μὲ δέκα ἀλλαγές ἀπὸ τὴ Λ . Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ Λ : πάντως μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὴ Γ_3 (βλ. παραπάνω στὰ σχόλια γιὰ τὸ στ. 449).

Ὅταν ὁμῶς λάβουμε ὑπόψη πρῶτον τὰ σημεῖα ὅπου οἱ $\Lambda\Lambda_1$ παρέρχουν μοναδικές γραφές, γραφές, δηλαδή, πού δὲν συναντιοῦνται σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἐκδόσεις (βλ. κατάλογο Α': στ. 529, 989· κατάλογο Β': στ. 391 καὶ ὁδηγ. στοὺς στ. 1, 767 καὶ 941), καὶ δεύτερον τὶς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες οἱ $\Lambda\Lambda_1$ δὲν ἀντιστοιχοῦν μὲ τὶς ἐκδόσεις πού κατὰ τὰ παραπάνω συμπεράσματά μας θὰ βρίσκονταν γύρω τους, ἀλλὰ μὲ

100. στ. 12, 75, 272, 354, 529, 589, 755, 829, 989 καὶ ὁδηγ. στὸ στ. 1043.

τις ομάδες $\Theta(\Gamma)\Theta_1(\Gamma_1)$ ή και $A(\Pi A_1)$ (βλ. κατάλογο Α': στ. 12, 589, 755, 829 και όδηγ. στὸν στ. 1043· κατάλογο Β': στ. 55 και 261· κατάλογο Γ': στ. 50 και 753), διαπιστώνουμε ὅτι αὐτὲς οἱ περιπτώσεις παραμένουν σχεδόν, ἢ ἀκόμα και ἐντελῶς, ἀνεξήγητες. Οἱ παραξενιές τῆς Λ μόνης τῆς εἶναι ἀκόμα πιὸ χτυπητές: ἔχει μοναδικὲς γραφές στοὺς στ. 449 και 1045 (κατάλ. Α') και ἀντιστοιχίες με τις ομάδες $\Theta(\Gamma)\Theta_1(\Gamma_1)$ ἢ και $A(\Pi A_1)$ στοὺς στ. 440, 539, 578, 607 και 714 (κατάλ. Α') και στοὺς στ. 395, 569, 571, 736, 978 και 1097 (κατάλ. Γ').

“Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν, ἴσως, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποὺ κατασκεύασε τις πλαστὲς ἐκδόσεις Λ και Λ_1 , γνώριζε καλά τὴν παλιὰ παράδοση και εἰσάγει στὶς δύο αὐτὲς ἐκδόσεις, στὴ μία περισσότερες ἀπ' ὅτι στὴν ἄλλη, παλαιότερες γραφές, ἀντλώντας μᾶλλον ἀπὸ μιὰ ἐκδοση τοῦ Θεοδοσίου. “Ας μὴν ξεχνοῦμε πὼς ὁ Legrand εἶχε σημειώσει ὅτι ὁ «habile faussaire grec» εἶχε βρεῖ τὸν τρόπο, χρησιμοποιώντας μιὰ μέθοδο «photoglyptique», νὰ εἰσάγει διορθώσεις μέσα στὸ τυπωμένο κείμενο. Στὴν περίπτωσή μας φαίνεται πὼς αὐτὸ τὸ ἔκανε δουλεύοντας με βάση ἀντίτυπα τῆς Γ_3 ἢ μιᾶς ἐκδοσης τῆς ομάδας στὴν ὁποία ἀνήκει και ἡ Γ_3 .

4. Οἱ ἐκδόσεις και ἡ κριτικὴ ἐκδοση

Τώρα ποὺ ξέρουμε τὴν ἀξία τῆς τουρκικῆς μετάφρασης και ὅτι ἡ ἐπιρροή τῆς πηγῆς τῆς δὲν προχωρεῖ, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, πέρα ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ Βόρτολι τοῦ 1760 (σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοση ὑπάρχουν ἀκόμα γραφές ποὺ δὲν βρίσκονται στὶς Β και Β*, ἀλλὰ ἀναμφισβήτητα προέρχονται ἀπὸ τὴ Σ) και ὅτι σὲ καμιά ἀπὸ τις γνωστὲς ἐκδόσεις δὲν ὑπάρχουν πειστικὲς ἐνδείξεις χρήσης ἄλλων πηγῶν, μπορούμε ν' ἀποφασίσουμε ἀν πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ τουρκικὴ μετάφραση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου σὲ μιὰ μελλοντικὴ κριτικὴ ἐκδοση, και σὲ περίπτωση καταφατικῆς ἀπάντησης, με ποῖο τρόπο, και ἐπίσης ποιὲς ἐκδόσεις, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὴ Β, εἶναι χρήσιμες γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ ὑπόθεση εἶναι ποιὰ μορφή πρέπει νὰ ἔχει τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, τί πρέπει νὰ περιλαμβάνει και τί ὄχι.

Ἡ τουρκικὴ μετάφραση δὲ μᾶς δίνει τὸ κείμενο τῆς Σ , ἀλλὰ μόνο ἐνδείξεις γιὰ τις (πάντα ὑποθετικὲς) γραφές τῆς, και αὐτὸ μόνο στὶς (λίγες) περιπτώσεις ὅπου οἱ γραφές τῶν ἐκδόσεων δείχνουν σημαντικὲς νοηματικὲς διαφορές. Ἐτσι ἡ Τ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἔμμεση, δευτερεύουσα πηγή, ποὺ ἔχει μόνο ἐνδεικτικὴ σημασία, και αὐτὸ μόνο στὶς περιπτώσεις ὅπου τὸ κείμενό τῆς (ὑποτίθεται ὅτι) εἶναι ὅμοιο με

τὸ κείμενο μιᾶς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις. Ἐκεῖ ὅπου διαφέρει ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ σημασίαν. Τὸ κείμενο τῆς T, σὰν δευτερεύουσα πηγὴ ποὺ εἶναι, ποτὲ δὲν ἀναφέρεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, μόνον στὰ σχόλια.

Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις μόνον ἡ B καθὼς καὶ τὸ K καὶ ἡ B₁, ἀλλὰ οἱ τελευταῖες δυὸ μόνον σ' ἐκείνες τὶς περιπτώσεις ὅπου συμπίπτει τὸ κείμενό τους μ' αὐτὸ τῆς ὑποθετικῆς Σ. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅλες οἱ ἐκδόσεις μετὰ τὴ B δὲν θεωροῦνται σὰν πηγές, οὔτε σὰν δευτερεύουσες, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται σὰν νὰ ἦταν ἐκδόσεις δημοσιευμένες ἀπὸ συναδέλφους φιλολόγους ποὺ ἐδῶ κι ἐκεῖ κάνουν προτάσεις γιὰ διορθώσεις τοῦ κειμένου τῆς ἀρχικῆς πηγῆς (ποὺ γιὰ μᾶς εἶναι ἡ B).

Τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἔχει ἀρνητικὴ μορφή: ἔτσι τὸ M δὲν ἀναφέρεται, ὅταν οἱ γραφές του εἶναι σωστὲς καὶ γίνονται δεκτὲς στὸ κείμενο¹⁰¹. Ἀναφέρεται ὅμως, καὶ μάλιστα στὰ λατινικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει καὶ τὸ χειρόγραφο, ὅταν δὲ δέχεται ὁ ἐκδότης τὴ γραφὴ του στὸ κείμενο. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴν ἄλλη ἄμεση πηγὴ, τὴ B.

Σχετικὰ μὲ τὴ Σ:

"Ὅταν ἡ B παρέχει τὸ σωστὸ κείμενο καὶ ὑπάρχουν καθαρές ἐνδείξεις στὴν T πὼς $\Sigma = B$, αὐτὸ τὸ γεγονός ἀναφέρεται μόνον στὰ σχόλια, ἀφοῦ καὶ ἡ B δὲν ἀναφέρεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα.

"Ὅταν καὶ ἡ B καὶ τὸ M παρέχουν τὸ σωστὸ κείμενο, δὲν ἀναφέρεται τίποτα στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Τυχὸν παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὴ Σ (ἀνεξάρτητα ἂν ταυτίζεται μὲ τὴ B ἢ ὄχι) μπαίνει στὰ σχόλια.

"Ὅταν ἡ γραφὴ τοῦ M γίνεται δεκτὴ στὸ κείμενο καὶ αὐτὴ τῆς B ὄχι, ἀναφέρεται ἡ γραφὴ τοῦ B στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ἄν $\Sigma = B$, καταγράφεται ἡ Σ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ μόνον σὲ παρενθέσεις: (Σ) B. Σὲ τέτοια περίπτωσις ἀναφέρεται τὸ τουρκικὸ κείμενο στὰ σχόλια. "Ὅταν ἡ Σ δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ B, ἀλλὰ μὲ τὸ M, τότε ὁ μόνος τρόπος ὅπου μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ αὐτὸ εἶναι τὰ σχόλια, ἀφοῦ οὔτε καὶ τὸ M δὲν ἀναφέρεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. "Ὅταν ἡ Σ δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τὸ M οὔτε μὲ τὴ B, καταγράφεται μόνον στὰ σχόλια.

"Ὅταν δὲν εἰσάγονται στὸ κείμενο οὔτε ἡ γραφὴ τοῦ M οὔτε ἡ γραφὴ τῆς B, βρίσκονται καὶ οἱ δυὸ στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. "Ὅταν σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσις $\Sigma = B$ (ἢ καὶ $= M$), μπορεῖ ἡ Σ νὰ ἀναφερθεῖ στὸ κριτικὸ

101. Ὑπὸ τὸν ὅρον βέβαια νὰ δοθεῖ πλήρης ἐξηγήσις γιὰ τὸ σύστημα γραφῆς μὲ λατινικὰ στοιχεῖα στὴν εἰσαγωγή.

υπόμνημα μαζί με τὸ Μ ἢ τὴ Β, ἀλλὰ μόνο σὲ παρενθέσεις: Μ(Σ) ἢ (Σ)Β. Τὸ τουρκικὸ κείμενο ἀναφέρεται στὰ σχόλια. "Ὅταν πάλι ἡ Σ δὲν ταυτίζεται οὔτε με τὸ Μ οὔτε με τὴ Β, αὐτὸ καταχωρίζεται μόνο στὰ σχόλια.

"Ὅταν ὅμως ἡ Σ δὲ συμπίπτει με τὸ Μ οὔτε με τὴ Β, μὰ παρέχει τὸ σωστὸ κείμενο, τότε δὲν μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ αὐτὸ στοῦ κριτικὸ ὑπόμνημα παρὰ μόνο μαζί με καμιά ἄλλη παρατήρηση. Στὶς δυὸ περιπτώσεις ὅπου συμβαίνει αὐτὸ (ὅσο ξέρουμε ὡς τώρα), δηλ. στοὺς στ. 568 καὶ 1116¹⁰², ἡ Σ μπορεῖ νὰ μπεῖ στοῦ κριτικὸ ὑπόμνημα (καὶ μάλιστα σὲ παρενθέσεις) μόνο μαζί με τὸ ὄνομα τοῦ προσώπου ποὺ πρότεινε τὴ διόρθωση: «corr. Μανούσκακας ἢ Μέγας (Σ)».

Σχετικὰ με τὶς ΣΚΒ₁:

"Ὅταν τὸ κείμενο τοῦ Μ καὶ τῆς Β δὲν εἶναι σωστὸ καὶ παρεμβάλλεται στοῦ κείμενο μιὰ γραφὴ τοῦ Κ ἢ καὶ τῆς Β₁ (ποὺ τότε βέβαια πρέπει νὰ ταυτίζονται με τὴ Σ), σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι, νομίζουμε, προτιμότερο νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀρνητικοῦ κριτικοῦ ὑπομνήματος καὶ ν' ἀναφερθεῖ καὶ στοῦ ὑπόμνημα ἡ γραφὴ τοῦ Κ ἢ καὶ τῆς Β₁ μαζί με τὸ «(Σ)»: (Σ)Κ ἢ (Σ)Β₁ ἢ καὶ (Σ)ΚΒ₁. Ἐδῶ τὸ Κ καὶ ἡ Β₁ κατ' ἐξαίρεση λειτουργοῦν σὰν ἄμεση πηγὴ κι ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ παράθεσή τους στοῦ κριτικὸ ὑπόμνημα. Καὶ σὲ τούτῃ τὴν περίπτωση τὸ τουρκικὸ κείμενο πρέπει ν' ἀναφερθεῖ στὰ σχόλια.

"Ὅταν τὸ Κ ἢ καὶ ἡ Β₁, οἱ μόνες ἐκδόσεις ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Β παρέχουν γραφὲς ποῦ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, προέρχονται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὴ Σ, (ἀλλ' ὄχι ἀπὸ τὴ Β) δίνουν τὸ σωστὸ κείμενο (ποὺ διαφέρει καὶ ἀπὸ τὸ Μ καὶ ἀπὸ τὴ Β), καὶ δὲν μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ συμπίπτει μ' αὐτὸ τῆς Σ, ἀφοῦ τὴν ἔχουμε μόνο στὴ μορφὴ μετάφρασης, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση πρέπει ν' ἀναφερθοῦν «θετικὰ» στοῦ κριτικὸ ὑπόμνημα, ἀλλὰ τώρα με προηγούμενο (Σ;). Τὸ τουρκικὸ κείμενο δίνεται καὶ τότε στὰ σχόλια.

Σχετικὰ με τὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις (πλὴν τῆς Β):

Σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ποὺ τὸ Κ ἢ καὶ ἡ Β₁ παρέχουν τὸ σωστὸ κείμενο καὶ διαφέρουν ἀπὸ τὶς Σ καὶ Β, καὶ ὅταν καὶ τὸ Μ ἔχει μιὰ λαθασμένη γραφὴ ἢ λείπει, μποροῦν ν' ἀναφερθοῦν στοῦ κριτικὸ ὑπόμνημα μόνο σ' αὐτὴ τὴ μορφή: "corr. Κ", "corr. Β₁": ἐδῶ δὲ λειτουργοῦν σὰν ἄμεση πηγὴ (διαφέρουν ἀπὸ τὴ Σ καὶ δὲν ἀποδείχνεται ἡ χρῆση

ἄλλης ἄμεσης πηγῆς), ἀλλὰ σὺν διόρθωσι ἐνὸς κειμένου ποὺ τὸ ἔβρισκαν λανθασμένο καὶ τὸ διόρθωσαν.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὴ Θ καὶ τὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις, ἀφοῦ ἀπὸ τὴ Θ καὶ πέρα δὲ βρίσκονται πιά καινούργιες γραφές ποὺ νὰ προέρχονται ἀναμφισβήτητα (ἄμεσα ἢ ἔμμεσα) ἀπὸ τὴ Σ. Στὶς περιπτώσεις ὅπου μιὰ τέτοια σωστὴ γραφὴ συμπίπτει μὲ γραφὴ τοῦ Μ θὰ ἦταν σωστό, νομίζουμε, νὰ δηλωθεῖ αὐτὸ μὲ τὴν ἐνδειξὴ π.χ. "corr. K", "corr. B₁" δίπλα στὴ γραφὴ τῆς Β ποὺ βρίσκεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα.

W. F. Bakker